॥ ४८ ॥ आतोद्यानीति ॥ आतोद्यानि । ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकमित्यमरः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मुक्तामणीत्यादि ॥ किमिव गौरीमित्यत्राह–कनकवर्णाङ्गीमिति । इष्टां रावणस्येति शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ हर्षेणेत्यर्धम् ॥ हर्षेण युक्तः ननन्द उत्तरोत्तरमानन्दमवापेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हर्षेण रोमाञ्चेन ॥ ५४ ॥ तदे-

अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ॥ अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं प्रसुप्ता मदविह्वला ॥ ४८ ॥ आतोद्यानि वि-
चित्राणि परिष्वज्य वरास्त्रियः ॥ निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ॥ ४९ ॥ तासामेकान्तविन्यस्ते
शयानां शयने शुभे ॥ ददर्श रूपसंपन्नामपरां स कपिः स्त्रियम् ॥ ५० ॥ मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिता-
म् ॥ विभूषयन्तीमिव तत्स्वश्रिया भवनोत्तमम् ॥ ५१ ॥ गौरीं कनकवर्णाङ्गीमिष्टामन्तःपुरेश्वरीम् ॥ कपिर्मन्दो-
दरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ॥ ५२ ॥ स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः ॥ तर्कयामास सीतेति रूपयौवन-
सम्पदा ॥ ५३ ॥ हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः ॥ ५४ ॥ आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं ननन्द चिक्रीड जगौ
जगाम ॥ स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ निदर्शयन् स्वां प्रकृतिं कपीनाम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः १०

अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ॥ जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १ ॥ न रामेण वियुक्ता सा
स्वप्तुमर्हति भामिनी ॥ न भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥ २ ॥ नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ॥
नहि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ॥ अन्येयमिति निश्चित्य पानभूमौ चचार सः ॥ ३ ॥ ॥

वोपपादयति–आस्फोटयामासेति ॥ चिक्रीड । ननर्तेति यावत् । स्वां प्रकृतिं स्वासाधारणं चापल्यम् । अस्मिन्सर्गे सार्धचतुःपञ्चाशच्छ्लोकाः ॥ ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥

अवधूयेत्यादि ॥ तां बुद्धिं मन्दोदर्यां सीताबुद्धिम् । अवस्थितो बभूव स्वस्थचित्तो बभूव ॥ १ ॥ न रामेणेत्यादि ॥ त्रिदशेष्वपीत्यनन्तरम् अन्येयमित्यर्धम् ॥

पानभूमौ ततोऽन्यत्रेत्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ सीतांप्रति महाकपिरित्यतः परम् अन्वेयमित्यर्धं प्रमादाल्लिखितं विद्यते । त्रिदशेष्वपीत्यतः परमस्य स्थानम् ॥ २ ॥ ३ ॥ क्रीडितेनेत्याद्यपराः स्त्रिय इत्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ ददर्शेत्यनुषज्यते । क्रीडितेन क्रीडया । भावे निष्ठा । विप्रहताः क्लान्ता इत्यर्थः । संस्थिताः उपधानीकृत्य शयिताः । संविष्टाः सुप्ताः॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अत्र पुनरपि पानभूमौ स्त्रीणां रावणस्यच दर्शनाभिधानात् क्षणमन्यत्रान्विष्य विशेषेण मार्गितुं पुनः पानभूम्यादिकं दृष्टवानित्यवगम्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्र सीताया अदर्शनात्पुनरपि रावणस्थानमागत्य ददर्शेत्याह–अ-

क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथा पराः ॥ नृत्तेन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा ॥ मुरवेषु मृदङ्गेषु पीठिकासु च संस्थिताः ॥ ४ ॥ तथास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ५ ॥ अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः ॥ रूपसँल्लापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा ॥ देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना ॥ ॥ ६ ॥ रताभिरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥ ७ ॥ तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः ॥ गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ८ ॥ स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् ॥ करेणुभिर्यथारण्ये परिकीर्णो महाद्विपः ॥ ९ ॥ सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः ॥ ददर्श हरिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ १० ॥ मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च भागशः ॥ तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥ ११ ॥

ङ्गनानामिति ॥ रूपसँल्लापशीलेन स्वसौन्दर्यवर्णनशीलेन । रावणविषयरूपप्रशंसाशीलेन वा । युक्तगीतार्थभाषिणा युक्तम् उपपन्नं गीतार्थं भाषितुं शीलमस्येति युक्तगीतार्थभाषी तेन । देशकालाभियुक्तेन देशकालाभिज्ञेनेत्यर्थः । अङ्गनानां सहस्रेण रताभिरतसंसुप्तमित्यन्वयः । रतशब्देन बाह्यसुरतमुच्यते । अभिरतशब्देन करणबन्धादिकमुच्यते । रताभिरतश्चासौ संसुप्तश्च तं तथा । स्नानानुलिप्तादिवत्समासः । क्रीडास्वेदेन सुप्तमित्यर्थः । रावणमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ स इति ॥ परिकीर्णः परिवृतः ॥ ९ ॥ सर्वकामैरिति ॥ पानभूमेः पुनर्दर्शनोक्तिस्तत्रत्यपदार्थकथनाय ॥ १० ॥ मृगाणामिति ॥ भागशः पिण्डशः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रौक्मेष्विति ॥ मयूरादिशब्दाः मयूरादिविकारमांसपराः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ मयूरान् कुक्कुटानिति स्वरूपेण निर्देशात्तत्तदाकारविशिष्टतया ते पक्का इत्यवगम्यते ॥ १२ ॥ वराहेति ॥ वार्ध्राणसाः छागविशेषाः । त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं यूपस्याग्रचरं तथा । रक्तवर्णं च राजेन्द्र च्छागं वार्ध्राणसं विदुरिति स्मृतेः ॥ पक्षिविशेष इत्यन्ये । खड्गमृग इत्यपरे । वार्ध्राणसः खड्गमृग इति हलायुधः । दधिसौवर्चलायुतान् दधिसौवर्चलाभ्यां संस्कृतानित्यर्थः । सौवर्चल रुचकाख्यो लवणविशेषः । सौवर्चलेऽक्षरुचके इत्यमरः । शल्यान् श्वाविदः । श्वावित्तु शल्य इत्यमरः । मृगमयूरादीनां

रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वर्धभक्षितान् ॥ ददर्श हरिशार्दूलो मयूरान्कुक्कुटांस्तथा ॥ १२ ॥ वराहवार्ध्राणसकान् दधिसौवर्चलायुतान् ॥ शल्यान्मृगमयूरांश्च हनुमानन्ववैक्षत ॥ १३ ॥ क्रकरान्विविधान्सिद्धांश्चकोरानर्धभक्षितान् ॥ १४ ॥ महिषानेकशल्यांश्च च्छागांश्च कृतनिष्ठितान् ॥ लेह्यानुच्चावचान्पेयान् भोज्यानि विविधानि च ॥ १५ ॥ तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै रागषाडवैः ॥ हारनूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः ॥ १६ ॥ पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि ॥ कृतपुष्पोपहाराभूरधिकं पुष्यति श्रियम् ॥ १७ ॥ तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टैः शयनासनैः ॥ पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पुनः कथनं प्रदेशभेदात् ॥ १३ ॥ क्रकरानिति ॥ क्रकरान् पक्षिविशेषान् । कृकणक्रकरौ समावित्यमरः । सिद्धान् पक्वान् । एकशल्यान्मत्स्यविशेषान् । कृतनिष्ठितान् पर्याप्तपक्वान् । योगपर्याप्तयोः कृतमित्यमरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तथेत्यादि ॥ आम्ललवणोत्तंसैः आम्लप्रधानैः लवणप्रधानैश्च । रागषाडवैः रागयुक्तैः षाडवैः । रागः श्वेतसर्षपः । रागस्सिद्धार्थको ज्ञेय इति सूदशास्त्रम् । षाडवाः षड्रससंयोगकृता भक्ष्यविशेषाः । प्रदीपे त्वन्यथोक्तम्—सीतामध्वादिमधुरो द्राक्षादाडिमजो रसः । विरलश्चेत्कृतो रागस्सान्द्रश्चेत् षाडवः स्मृत इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ ॥

बहुप्रकारैरित्यादि ॥ कुशलसंयुक्तैः समर्थसूदसंयोजितैः ॥ (❀ रामानुजीयम् ❀ कलशसंयुक्तैरिति वा पाठः) एवंभूतैः मांसैः सह दृष्टा इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । दिव्याः अमृतमथनोद्भूतवारुणीजातीयाः । प्रसन्नाः निष्कल्मषाः । कृतसुराः कृत्रिमसुराः । कृत्रिमसुरा एवाह—शर्करेति । शर्करासवाः शर्करया कृताः । माध्वीकाः मधुना कृताः । पुष्पासवाः पुष्पमकरन्दकृताः । फलासवाः फलरसकृताः । तथोक्तमर्णवे—पानकं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । मधूत्थं शीधुमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजमिति ॥ वासचूर्णैरधिवासचूर्णैः सह दृष्टाः हनुमतेति शेषः । बहुप्रकारैर्मांसैः सह सुराः वासचूर्णैः

बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ॥ मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् ॥ १९ ॥ दिव्याः प्र-
सन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ॥ शर्करासवमाध्वीकपुष्पासवफलासवाः ॥ २० ॥ वास-
चूर्णैश्च विविधैर्दृष्टास्तैस्तैः पृथक् पृथक् ॥ सन्तता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः ॥ २१ ॥ हिरण्म-
यैश्च विविधैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि ॥ जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता ॥ २२ ॥ राजतेषु च कु-
म्भेषु जाम्बूनदमयेषु च ॥ पानश्रेष्ठं तदा भूरि कपिस्तत्र ददर्श सः ॥ २३ ॥ सोपश्यच्छातकुम्भा-
नि शीधोर्मणिमयानि च ॥ राजतानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः ॥ २४ ॥ क्वचिदर्धावशेषाणि
क्वचित्पीतानि सर्वशः ॥ क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह ॥ २५ ॥ ॥

सह हनुमता तत्र पानभूमौ दृष्टा इति सम्बन्धः । तैस्तैरित्याद्युत्तरशेषः । तैस्तैर्मांसविशेषैस्सुराविशेषैर्वासचूर्णैश्च पृथक्पृथक् संततेति संबन्धः । बहुसंस्थितैः बहुसंस्थानैः । हिरण्मयैरिति । अत्रापि संततेति पूर्वेणान्वयः । हिरण्मयैः रजतमयैः । कृताकृतं हेमरूप्यं हिरण्यमभिधीयत इति वचनात् । तैस्तैः पृथक्पृथक् संतता बहुसंस्थितैर्माल्यैर्हिरण्मयैः स्फाटिकैरपि भाजनैस्संतता जाम्बूनदमयैरन्यैः करकैश्चाभिसंवृता भूमिः शुशुभ इति संबन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सोपश्यदिति ॥ शीधोः मद्यस्य ॥ २४ ॥ क्वचिदिति ॥ पानानि पानपात्राणि ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्वचिद्भक्ष्यानित्यादिनिद्राबलपराजिता इत्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ क्वचित्प्रभिन्नैरित्यादिषु सहयोगे तृतीया हेतौ तृतीया वा । प्रभिन्नत्वादालोलितत्वाच्च संपृक्तमाल्यानि माल्यमिश्राणीत्यर्थः । परस्परमित्यादि । पश्यन्वै विचचारेति पूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तासामिति ॥ गात्रजं गात्रस्थं मन्दमनिलं प्राप्येव अत्यर्थं न स्पन्दत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ चन्दनस्येत्यादि ॥ उद्वहन् प्रववावित्यपकृष्यते ॥ ३१ ॥ रसानामिति ॥

क्वचिद्भक्ष्यांश्च विविधान् क्वचित्पानानि भागशः ॥ क्वचिदन्नावशेषाणि पश्यन्वै विचचार ह ॥ २६ ॥ क्वचित्प्रभिन्नैः करकैः क्वचिदालोलितैर्घटैः ॥ क्वचित्संपृक्तमाल्यानि जलानि च फलानि च ॥ २७ ॥ शयनान्यत्र नारीणां शुभ्राणि बहुधा पुनः ॥ परस्परं समाश्लिष्य काश्चित्सुप्ता वराङ्गनाः ॥ २८ ॥ काश्चिच्च वस्त्रमन्यस्याः स्वपन्त्याः परिधाय च ॥ आहृत्य चाबलाः सुप्ता निद्राबलपराजिताः ॥ २९ ॥ तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् ॥ नात्यर्थं स्पन्दत चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ॥ ३० ॥ चन्दनस्य च शीतस्य शीधोर्मधुरसस्य च ॥ विविधस्य च माल्यस्य धूपस्य विविधस्य च ॥ बहुधा मारुतस्तत्र गन्धं विविधमुद्वहन् ॥ ३१ ॥ रसानां च धनानां च धूपानां चैव मूर्छितः ॥ प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा ॥ ३२ ॥ श्यामावदातास्तत्रान्याः काश्चित्कृष्णा वराङ्गनाः ॥ काश्चित्काञ्चनवर्णाङ्ग्यः प्रमदा राक्षसालये ॥ ३३ ॥ तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्छितम् ॥ पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमासीद्यथैव हि ॥ ३४ ॥ एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः ॥ ददर्श सुमहातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३५ ॥

रसादीनां सुरभिर्गन्धः विमाने मूर्च्छितः व्याप्तः सन् प्रववौ चचार ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चन्दनस्येत्यादि ॥ चन्दनस्य अनुलेपनचन्दनस्य धूपस्य गृहाधिवासार्थधूपस्य । स्नानानां चन्दनानां स्नानार्हचन्दनानाम् । धूपानां केशाधिवासधूपानाम् । मारुतः एतेषां विविधं गन्धमुद्वहन् प्रववौ । अत एव सुरभिः घ्राणतर्पणो गन्धः विमाने पुष्पके मूर्च्छितः व्याप्त इति संबन्धः ॥ ३२ ॥ श्यामा इति ॥ वदाताः अवदाताः । भागुरिमतेनाल्लोपः । शुभ्रा इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तासामिति ॥ चकारोप्यर्थकः । निद्रापरवशानामपि तासां रूपं प्रसुप्तानां पद्मिनीनां रूपमिव रम्यमासीदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥

निरीक्षमाण इत्यादि ॥ धर्मसाध्वसशङ्कितः धर्मलोपभयाच्छङ्कितः । परदारावरोधस्य परदाररूपान्तःपुरस्य । न हीति । मे दृष्टिः कदाचिदपि परदाराणां विषयवर्तिनी नहि । परदारसम्बन्धिविषयपरा नहीत्यर्थः । तथाप्ययं परदारपरिग्रहः दृष्टः इदमसङ्गतमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ तस्येति ॥ निश्चितैकान्तचित्तस्य नियतैकरूपचित्तस्य ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ निश्चित निश्चये एकान्तं नियतं चित्तं यस्य तस्य । यद्वा नियतैकचित्तस्य ॥ ३९ ॥ काममिति ॥ वैकृत्यं विकारः । उपपद्यते उत्पद्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विश्वस्ताः विस्रब्धाः ॥

निरीक्षमाणश्च तदा ताः स्त्रियः स महाकपिः ॥ जगाम महतीं चिन्तां धर्मसाध्वसशङ्कितः ॥ परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ॥ ३६ ॥ इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ नहि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ॥ ३७ ॥ अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ३८ ॥ तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ॥ निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ३९ ॥ कामं दृष्टा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ॥ न हि मे मनसः किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४० ॥ मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ॥ शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ४१ ॥ नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ॥ स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ॥ ४२ ॥ यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत्परिमार्ग्यते ॥ न शक्या प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ॥ ४३ ॥ तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया ॥ रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ ४४ ॥

॥ ४० ॥ मन इति ॥ शुभाशुभास्ववस्थासु शुभकरणाशुभकरणेषु विषये । इन्द्रियाणां प्रवर्तने मन एव हेतुः सुव्यवस्थितं न तदभिलापि जातमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ननु परदारदर्शनमपि परिहरणीयं तात्कमर्थं कृतं तत्राह—नान्यत्रेति ॥ अन्यत्र स्त्रीव्यतिरिक्ते संपरिमार्गणे कर्तव्ये । स्त्रीष्वेव हि स्त्रियो दृश्यन्ते ॥ ४२ ॥ यस्येति ॥ योनिः जातिः । सजातीय इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तदिति ॥ तत्तस्मात् ॥ ४४ ॥ ॥

देवेति ॥ अपश्यत अपश्यत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स भूयस्तु परमिति ॥ तत् रावणान्तःपुरम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

स तस्येत्यादि ॥ निशागृहान् रात्रिनिवासयोग्यगृहान् । गृहाः पुंसि च भूम्न्येवेति पुंल्लिङ्गत्वम् । पश्यति अपश्यत् ॥ १ ॥ स इति ॥ यथा यस्मात्कारणात् विचिन्वतो मे मैथिली दर्शनम् नैति तस्मात् म्रियते ममार । यद्वा अथवा नेति वाक्यं पठनीयम् । तदा अपश्यन्निति हेतुगर्भम् । अदर्श-

देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान् ॥ अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत जानकीम् ॥ ४५ ॥ तामपश्यन्कपिस्तत्र पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः ॥ अपक्रम्य तदा वीरः प्रध्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ स भूयस्तु परं श्रीमान् मारुतिर्यत्नमास्थितः ॥ आपानभूमिमुत्सृज्य तद्विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४७ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

स तस्य मध्ये भवनस्य मारुतिर्लतागृहांश्चित्रगृहान्निशागृहान् ॥ जगाम सीतां प्रति दर्शनोत्सुको न चैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १ ॥ स चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्यन्रघुनन्दनस्य ताम् ॥ ध्रुवं हि सीता म्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २ ॥ सा राक्षसानां प्रवरेण जानकी स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती ॥ अनेन नूनं प्रतिदुष्टकर्मणा हता भवेदार्यपथे वरे स्थिता ॥ ३ ॥ विरूपरूपा विकृता विवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ॥ समीक्ष्य सा राक्षसराजयोषितो भयाद्विनष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४ ॥ ॥

नान्मृता वा अथवा दर्शनं नैति । कुत्रचित् गहने प्रदेशे स्थितावेत्यर्थः ॥ २ ॥ सेति ॥ प्रतिदुष्टकर्मणा अति दुष्टकर्मणा । वीप्सायां प्रतिः । प्रतिप्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादावित्यमरः । परे उत्कृष्टे । आर्यपथे सन्मार्गे ॥ ३ ॥ विरूपेति ॥ विरूपाणि न्यूनाधिकानि रूपाणि शरीरावयवाः यासां ताः । विकृताः विकृतवेषाः । विवर्चसो निस्तेजस्काः । महाननाः अतिविशालमुखाः । दीर्घाणि विरूपाणि दर्शनानि चक्षूंषि यासां ताः । राक्षसराजयोषितः रावणस्याज्ञाकारिण्यः स्त्रियः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सीतामिति ॥ पौरुषं शत्रुविषयपराक्रमम् । चिरं कालं विहृत्य अतिक्रम्येत्यर्थः । एवंभूतस्य मे सुग्रीवसमीपगा तत्समीपगामिनी गतिः मार्गः नास्ति । सुग्रीवसमीपगतिः ममायोग्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सुतीक्ष्णेति । यत इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ किमिति ॥ किन्त्विति सामान्येन निर्वेदोक्तिः । विशेषतश्चाह—गत्वेति । इत्युक्त इति शेषः । वदस्व न इत्युक्तः किम् प्रवक्ष्यामि । यद्वा किन्त्विति पाठः । पूर्ववदर्धत्रयमेकं वाक्यम् । किन्त्विति पूर्वस्माद्विशेषोक्तिः । मां वानराः वदस्व न इति वक्ष्यन्ति तदा अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामीति योजना ॥ ७ ॥ तर्हि अत्रैव कालविलम्बः क्रियतां तत्राह—ध्रुवमिति ॥ कालस्य व्यतिवर्तने अस्मदागमनकालेतीते प्रायमुपैष्यन्ति । जाम्बवत्प्रभृतय इति शेषः ॥ ८ ॥ सामान्येन निर्वेदं प्रतिवक्ति—किं वेति ॥ समुद्रल-

सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम् ॥ न मेऽस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५ ॥ दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्टा रावणयोषितः ॥ न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६ ॥ किन्नु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति संगताः ॥ गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः ॥ अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥ ध्रुवं प्रायमुपैष्यन्ति कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ८ ॥ किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदश्च सः ॥ गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ङ्घनरूपं महत्कर्म कृतवन्तं मां ते किं वक्ष्यन्ति किमपि वक्ष्यन्ति । यद्वा मद्वृत्तान्तं प्रशंसन् जाम्बवान् तदुत्साहकोऽङ्गदस्तदुपशृण्वन्तोऽन्ये च मां किं वा जुगुप्सितं वक्ष्यन्ति । किं पृच्छायां जुगुप्सन इत्यमरः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ किं मामिति । समुद्रस्य पारं तीरं गतं मां वृद्धो जाम्बवान् किं वक्ष्यति जुगुप्सितं वक्ष्यति जन्मप्रभृति मत्पराक्रमकथनेन प्रशस्य प्रेषयित्वा जाम्बवान् मां प्रति जुगुप्सितवाक्यो भविष्यति । सोऽङ्गदश्च बिलप्रवेशनोद्योगान्मया विघटितोऽङ्गदश्च जुगुप्सितवाक्यो भविष्यति । समागता वानराश्च सर्वथा कृतकार्योऽहमेष्यामीति मदुक्त्या जनितविश्वासा वानराश्च जुगुप्सितवाक्या भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चिरं निर्वेदे कार्यहानिः स्यादिति मत्वा अनिर्वेदमवलम्बते—अनिर्वेद इति ॥ अनिर्वेद उत्साहः तत्कृतं तत्प्रयुक्तं यत्नं चेष्टे। करोमीत्यर्थः। यत्करोति जन्तुरिति सिद्धम्। जन्तोस्संबन्धि तत्सर्वं कर्म सः अनिर्वेद एव सफलं करोतीत्यन्वयः ॥१०॥११॥ भूयस्तावदित्यादि ॥ आपानेति। एता विचिताः अथापि पुनर्विचेष्यामीत्यनुषज्यते। निष्कुण्टाः गृहारामाः अन्तररथ्याः अवान्तरवीथ्यः। भूमीति। भूमीगृहान् भूमीबिलगृहान्। चैत्यगृहान् चतुष्पथ-

अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् ॥ अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥ १० ॥ करोति सफलं जन्तोः कर्म यत्तत्करोति सः ॥ तस्मादनिर्वेदकृतं यत्नं चेष्टेहमुत्तमम् ॥ ११ ॥ भूयस्तावद्विचेष्यामि देशान्रावणपालितान् ॥ आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ॥ १२ ॥ चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च ॥ निष्कूटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः ॥ १३ ॥ इति संचिन्त्य भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे ॥ भूमीगृहांश्चैत्यगृहान् गृहातिगृहकानपि ॥ १४ ॥ उत्पतान्निपतंश्चापि तिष्ठन्गच्छन्पुनः पुनः ॥ अपावृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघाटयन् ॥ १५ ॥ प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्नपि ॥ सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः ॥ १६ ॥ चतुरङ्गुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते ॥ रावणान्तःपुरे तस्मिन् यं कपिर्न जगाम सः ॥ १७ ॥ प्राकारान्तररथ्याश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः ॥ दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८ ॥ राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ ॥ १९ ॥ रूपेणाप्रतिमा लोके वरा विद्याधरस्त्रियः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न तु राघवनन्दिनी ॥ २० ॥ ॥

मण्डपान्। गृहानतिगृहान् गृहानतीत्य दूरे स्वैरविहारार्थं निर्मितान् गृहान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ उत्पतन्नित्यादि ॥ उत्पतन्निपतन् पूर्वमुच्चस्थानान्यधिरुह्य ततोवरोहान्। अवघाटयन् पाटयन्। निष्पतन् निर्गच्छन्। प्रपतन्नुत्पतन् बिलगृहादीनि नीचस्थानानि प्रथममधिरुह्य ततः समुद्गच्छन्॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्राकारेति ॥ प्राकारान्तररथ्यः प्राकारमध्यवर्तिवीथ्यः। वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः चैत्यवृक्षमूलपीठिकाबन्धाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ प्रमथ्येति ॥ प्रमथ्य प्रसह्य । बलाद्धृता नागकन्या इत्यभिधानादत्र बन्दीकृतानां ग्रहणम् । पूर्वश्लोके ऊढानां नागकन्यानामित्यपुनरुक्तिः ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न तु सीता सुमध्यमा ॥ २१ ॥ प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी ॥ २२॥ सोपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः ॥ विषसाद मुहुर्धीमान् हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २३ ॥ उद्योगं वानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च ॥ व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागमत् ॥ २४ ॥ अवतीर्य विमानाच्च हनुमान्मारुतात्मजः ॥ चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥
विमानात्तु सुसंक्रम्य प्राकारं हरियूथपः ॥ हनुमान्वेगवानासीद्यथा विद्युद्घनान्तरे ॥ १ ॥ संपरिक्रम्य हनुमान् रावणस्य निवेशनात् ॥ अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ २ ॥ भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् ॥ न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ ३ ॥ पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा ॥ नद्योनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥ लोलिता वसुधा सर्वा न तु पश्यामि जानकीम् ॥ ४ ॥ इह संपातिना सीता रावणस्य निवेशने ॥ आख्याता गृध्रराजेन न च पश्यामि तामहम् ॥
॥ ५ ॥ किन्नु सीताथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा ॥ उपतिष्ठेत विवशा रावणं दुष्टचारिणम् ॥ ६ ॥ ॥

विमानादित्यादि ॥ इदानीं विमानादवतरणोक्त्या मध्ये विमानमधिरूढ इत्यवगम्यते । वेगवत्त्वे दृष्टान्तमाह—विद्युदिति ॥ १ ॥ संपरिक्रम्येति ॥ संपरिक्रम्य । प्राकारमिति शेषः । अब्रवीत् स्वयमिति शेषः ॥ २ ॥ भूयिष्ठमिति ॥ लोलिता । बहुशोन्विष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥ पल्वलानीत्यादि ॥ सरितः क्षुद्रनद्यः । अनूपवनान्ताः जलप्रायवनप्रदेशाः ॥ ४॥५॥ किंन्विति ॥ सीता अयोनिजा । वैदेही जन्मभूमिप्रयुक्तातिशयवती । मैथिली आचारप्रधानकुलो-

त्कर्षवती । अथ शब्दस्समुच्चये । एवंभूता जनकात्मजा दुष्टचारिणं रावणं विवशा कामपरवशा सती उपतिष्ठेत किंनु । नेत्यर्थः । ❀ रामानुजीयम् ❀ किंन्विति । स्रोतेत्यनेनायोनिजत्वप्रयुक्तवैशिष्टचं द्योत्यते । अथशब्दार्थो गुणसमुच्चयः । वैदेहीत्यनेन देशसंबन्धकृतवैशिष्टचं मैथिलीत्यनेन सदाचारयुक्तसत्पुरुषवासभूतनगरसंबन्धकृतवैशिष्टचम् जनकात्मजेत्यनेन, कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति प्रसिद्धजनकसंबन्धकृतवैशिष्टचम् । एवं गुणविशिष्टा देवी दुष्टचारिणं रावणम् उपतिष्ठेत किन्नु प्राप्नुयात्किन्नु मित्रत्वेन प्राप्नुयात्किनु । न प्राप्नुयादेवेत्यर्थः । "उपाद्देवपूजासङ्गतिकरण-

क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ॥ बिभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥७॥ अथवा ह्रियमा-
णायाः पथि सिद्धनिषेविते ॥ मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८ ॥ रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां
पीडितेन च ॥ तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्यया ॥ ९ ॥ उपर्युपरि वा नूनं सागरं क्रमतस्तथा ॥
विवेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १० ॥ अहो क्षुद्रेण वानेन रक्षन्ती शीलमात्मनः ॥ अबन्धुर्भक्षिता
सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११ ॥ अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा ॥ अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा
भविष्यति ॥ १२ ॥ संपूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्त्रनिभेक्षणम् ॥ रामस्य ध्यायती वक्त्रं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥
॥ १३ ॥ हा राम लक्ष्मणेत्येवं हायोध्ये चेति मैथिली ॥ विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥ १४ ॥

मित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् "इत्यात्मनेपदम् ॥ ६ ॥ अथास्या अदर्शने हेतूनुत्प्रेक्षते–क्षिप्रमित्यादिना ॥ रामबाणानां रामबाणेभ्यः ॥ ७ ॥ अथवेति ॥ सागरं प्रेक्ष्य भीतं हृदयं सागरे पतितमिति मन्ये । हृदयस्य भयस्थानत्वेन तन्मूलतया तच्छरीरं लक्ष्यते ॥ ८ ॥ रावणस्येति ॥ पीडितेन पोडनेन ॥ ९ ॥ उपर्युपरीति ॥ उपर्युपरि सागरम् सागरस्य सन्निहितोपरिप्रदेशे । "उपर्यध्यधसस्सामीप्ये" इति द्विर्वचनम् "धिगुपर्यादिषु त्रिषु" इति द्वितीया ॥ १० ॥ अहो इति खेदे ॥ ११ ॥ अथवेति ॥ दुष्टभावाभिः सापत्न्यप्रयुक्तक्रोधाभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ हा रामेति ॥ न्यस्तदेहा त्यक्तदेहा । भविष्यति । भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथवेति ॥ निहिता भूगृहादौ गूढं स्थापिता । लालप्यते मुहुर्मुहुः प्रलपति ॥ १५ ॥ एवं निरुद्ध्यमानापि सीता रावणस्य वशं न व्रजेदित्याह—जनकस्येति ॥ कथं व्रजेत् । न व्रजेदेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु किं चिन्तया गत्वा यथावृत्तं निवेद्यतामित्याशङ्क्य तदनुचितमित्याह—विनष्टेति ॥ विनष्टा भूगृहादौ स्थापनेनादर्शनं गता । "णश, अदर्शने" इति धातोर्निष्ठा । प्रनष्टा समुद्रपतनादिना त्यक्तजीविता । "उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य"

अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने ॥ नूनं लालप्यते सीता पञ्जरस्थेव शारिका ॥ १५ ॥ जनकस्य सुता सीता रामपत्नी सुमध्यमा ॥ कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १६ ॥ विनष्टा वा प्रणष्टा वा मृता वा जनकात्मजा ॥ रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १७ ॥ निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने ॥ कथन्नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेवं गते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् ॥ भवेदिति मतं भूयो हनुमान्प्रविचारयत् ॥ १९ ॥ यदि सीतामदृष्ट्वाहं वानरेन्द्रपुरीमितः ॥ गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ २० ॥ ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति ॥ प्रवेशश्चैव लङ्काया राक्षसानां च दर्शनम् ॥ २१ ॥ किं मां वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वा समागताः ॥ किष्किन्धां समनुप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २२ ॥ गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परमप्रियम् ॥ न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २३ ॥

इति णत्वम् । मृता रामविरहदुःखासहिष्णुतया स्वयं मृता ॥१७॥ निवेद्यमान इति ॥ निवेद्यमाने वक्ष्यमाणो दोषः स्यात् । दोषः स्यादनिवेदने यथावृत्तानिवेदने स्वामिवञ्चनदोषः स्यात् । विषमं परस्परविरुद्धम् ॥ १८ ॥ अस्मिन्निति ॥ हनुमान् अस्मिन्कार्ये एवं गते एवं विषमत्वं प्राप्ते सति । किं प्राप्तकालं कालोचितम् क्षमं समर्थं च भवेदिति मतं पक्षम् । भूयः प्रविचारयत् ॥ १९ ॥ २० ॥ पुरुषार्थाभावमाह—ममेदमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ निवेद्यमाने दोषः स्यादित्येतदुपपादयति—गत्वेत्यादिना ॥ अप्रियमिति च्छेदः ॥ २३ ॥

परुषमिति ॥ परुषं श्रवणकटुकम् । दारुणं भयंकरम् । क्रूरम् उग्रम् । तीक्ष्णम् असह्यम् । इन्द्रियतापनम् इन्द्रियक्षोभकम् । सीतानिमित्तं सीताविषयम् ॥

परुषं दारुणं क्रूरं तीक्ष्णमिन्द्रियतापनम् ॥ सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥ २४ ॥
तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् ॥ भृशानुरक्तो मेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥ २५ ॥ विनष्टौ
भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोपि मरिष्यति ॥ भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २६ ॥ पुत्रान् मृतान्
समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥ २७ ॥ कृतज्ञः स-
त्यसन्धश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २८ ॥ दुर्मना व्यथिता
दीना निरानन्दा तपस्विनी ॥ पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २९ ॥ वालिजेन तु दुःखेन
पीडिता शोककर्शिता ॥ पञ्चत्वं च गते राज्ञि तारापि न भविष्यति ॥ ३० ॥ मातापित्रोर्विनाशेन सुग्री-
वव्यसनेन च ॥ कुमारोप्यङ्गदः कस्माद्धारयिष्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥ भर्तृजेन तु दुःखेन ह्यभिभूता व-
नौकसः ॥ शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३२ ॥ सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्वि-
ना ॥ लालिताः कपिराजेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ॥ ३३ ॥ न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः ॥
क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३४ ॥ सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः ॥ शैलाग्रे-
भ्यः पतिष्यन्ति समेत्य विषमेषु च ॥ ३५ ॥ विषमुद्बन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा ॥ उपवासम-
थो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २४ ॥ तं त्विति ॥ पञ्चत्वागतमानसं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सान्त्वेनेति ॥ मानेन प्रत्यु-
त्थानादिना ॥ ३३ ॥ न वनेष्विति ॥ निरोधेषु गृहादिसंवृतप्रदेशेषु ॥ ३५ ॥ विषमिति ॥ प्रचरिष्यन्ति करिष्यन्तीत्यर्थः । शस्त्रं शस्त्रपतनम् ॥ ३६ ॥

घोरमिति ॥ आरोदनम् आसमन्ताद्रोदनम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ हस्तेति ॥ हस्तादानः हस्तपतितभोजी । मुखादानः मुखपतितभोजी । वृक्षमूलिकः वृक्षमूलवासी ॥ ४० ॥ सागरानूपज इति ॥ बहुमूलफलोदक इति स्वरूपकथनम् । अरणीसुतम् अरण्युत्पन्नम् ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्येति ॥ उपविष्टस्य प्रायोपविष्टस्य । लिङ्गिनीं लिङ्गं संन्यासः अनशनं तद्वती लिङ्गिनी तां साधयिष्यतः । लिङ्गिनमिति क्वचित्पाठः । तत्र लिङ्गं शरीरं तद्वान् लिङ्गी आत्मा तं साधयिष्यतः । शरीरादात्मानं मोचयिष्यत इत्यर्थः । श्वापदानि श्वापदाः व्याघ्रादयः ॥४२॥ न चैवमात्मत्यागे दोष इत्याह–इदमिति । नि-

घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति ॥ इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३७॥ सोहं नैव ग-
मिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः ॥ न च शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥ ३८ ॥ मय्यगच्छति चेह-
स्थे धर्मात्मानौ महारथौ ॥ आशया तौ धरिष्येते वानराश्च मनस्विनः ॥ ३९ ॥ हस्तादानो मुखादानो नि-
यतो वृक्षमूलिकः॥वानप्रस्थो भविष्यामि ह्यदृष्ट्वा जनकात्मजाम्॥४०॥सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके॥
चितां कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्य वा सम्यग्लिङ्गिनीं साधयिष्यतः॥ शरीरं
भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च ॥४२॥ इदं महर्षिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः॥ सम्यगापः प्रवेक्ष्या-
मि न चेत्पश्यामि जानकीम्॥४३॥सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी॥प्रभग्ना चिररात्रीयं मम सी-
तामपश्यतः ॥४४॥ तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः॥नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वासितेक्षणाम् ॥४५॥

र्याणं सारणम् आपः अपः ॥ ४३ ॥ सुजातेति ॥ सुजातमूला आदौ लङ्काधिदेवताजयेन शोभनप्रारम्भा। सुभगा चन्द्रोदयेन रम्या । कीर्तिमाला मम कीर्तिमयमाला । यशस्विनी हनुमतो लङ्काप्रवेशरात्रिरिति लोके विख्याता । चिररात्री जागरणेन दीर्घभूता रात्रिः। प्रभग्ना समाप्ता । एवं कल्याणीयं रात्रिः सीतामपश्यतो मे व्यर्थैव जातेत्यर्थः । "कृदिकारादक्तिन" इति दीर्घः ॥ ४४ ॥ आत्मत्यागापेक्षया तापसभाव एव ज्यायानित्याह–तापस इति ॥ वाशब्दोऽवधारणे । वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चय इति विश्वः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥

मा भूत्सुग्रीवसमीपगमनम् अङ्गदादिभिस्संयुज्यतामित्याशङ्क्याह—यदीत इति ॥ ४६ ॥ विनाश इति ॥ बहवो दोषाः पूर्वोक्तास्सर्वविनाशादयः। संगमः श्रेयःसंगमः ॥४७॥४८॥रावणमिति ॥ प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरितम्। प्रतिकृतमिति यावत्॥ ❋रामानुजीयम्❋ रावणमिति ॥ वाशब्दोऽवधारणे। हृता सीता काममस्तु यथा तथा वा भवतु। रावणं वधिष्याम्येव। वधेन किं भविष्यतीत्यत्राह—प्रत्याचीर्णं भविष्यतीति। प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरणम्। वैर-

यदीतः प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् ॥ अङ्गदः सह तैः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ॥ ४६ ॥ विनाशे बहवो दोषा जीवन्भद्राणि पश्यति ॥ तस्मात्प्राणान् धरिष्यामि ध्रुवो जीवितसंगमः ॥ ४७ ॥ एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन्मुहुः ॥ नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४८ ॥ रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ॥ काममस्तु हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ॥ ४९ ॥ अथ वैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् ॥ रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ५० ॥ इति चिन्तां समापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् ॥ ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः ॥ ५१ ॥ यावत्सीतां हि पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ॥ ५२ ॥ संपातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम् ॥ अपश्यन् राघवो भार्यां निर्दहेत्सर्ववानरान् ॥ ५३ ॥ इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः ॥ न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५४ ॥ अशोकवनिका चेयं दृश्यते या महाद्रुमा ॥ इमामधिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया ॥ ५५ ॥ वसुरुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतोपि च ॥ नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः ॥ ५६ ॥

निर्यातनमिति यावत् ॥४९॥ अथ वेति ॥ पशुं पशुपतेरिवेति। पशुपतेः अग्नेः पशुम् अजमिव। इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्न इति श्रुतेः। अनेन सुप्रापत्वमुक्तम् ॥५०॥ इतीति ॥ प्रथमं चिन्ताविचारः। ततो ध्यानं ज्ञातव्यविषयनिरन्तरप्रत्ययः। ततश्चिन्तेति दुरन्ताचिन्तोच्यते ॥ ५१ ॥ चिन्ताप्रकारमाह—यावदिति ॥ ५२ ॥ यदि पूर्वमेव संपातिवचनप्रामाण्येन रामोऽत्रानीयेत तदा महान् प्रमादः स्यादित्याह—संपातीति ॥५३॥५४॥५५॥५६॥

जित्वा त्विति ॥ सिद्धिं तपःफलम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ सर्वान् देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विन इत्युक्तरीत्या अभिमतलाभत्वरया सर्वान्नमस्करोति–नमोस्त्विति ॥ ५९॥ स तेभ्यस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ नमस्कृत्यालोकनरूपक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् । नमस्कृत्य अशोकवनिकां प्रति उद्दिश्य सर्वा दिशस्समालोक्य अशोकवनिकां परिच्छेत्तुं तस्यास्सर्वा दिशो दृष्ट्वा तां स मनसा गत्वा उत्तरं चिन्तयामासेति योजना । अशोकशब्दः संक्षेपे व्याख्यातः ॥ ६०॥६१ ॥ ध्रुवमिति ॥ रक्षोबहुला रक्षकराक्षसबहुला । वनाकुला जलावृता द्रुमषण्डमण्डिता वा । सर्वसंस्कारैः कर्षणतृणनिरसनादिभिः

जित्वा तु राक्षसान् सर्वानिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् ॥ संप्रदास्यामि रामाय यथा सिद्धिं तपस्विने ॥५७॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्तावग्रथितेन्द्रियः ॥ उदतिष्ठन् महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥५८॥ नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ॥ नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥५९॥ स तेभ्यस्तु नमस्कृत्य सुग्रीवाय च मारुतिः ॥ दिशः सर्वाः समालोक्य ह्यशोकवनिकां प्रति ॥ ॥६०॥ स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् ॥ उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ६१ ॥ ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला ॥ अशोकवनिका चिन्त्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६२ ॥ रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् ॥ भगवानपि सर्वात्मा नातिक्षोभं प्रवाति वै ॥ ६३ ॥ संक्षिप्तोयं मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च ॥ सिद्धिं मे संविधास्यन्ति देवाः सर्षिगणास्त्विह ॥ ६४ ॥ ॥

संस्कृता कृतातिशयाधाना अशोकवनिका ध्रुवं चिन्त्या भविष्यति । अवश्यमन्वेषणीया भवेदित्यर्थः ॥६२॥ रक्षिण इति ॥ अत्र अशोकवनिकायाम् । विहिताः नियुक्ताः । सर्वात्मा सर्वमाप्नोतीति सर्वात्मा वायुः । सोपि नातिक्षोभं प्रवाति। अतिकम्पनपूर्वकं नात्र सञ्चरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ एवंभूतप्रदेशे भवतः कथं गमनमित्याशङ्क्याह–संक्षिप्त इति ॥ मया अयमात्मा देहः । रामार्थे रामप्रयोजनसिद्ध्यर्थम् । रावणस्य चार्थे रावणाद्दृश्यत्वार्थं च संक्षिप्तः अल्पीकृतः । एवं मया कार्यानुकूलो यत्नः कृतः कार्यसिद्धिं तु देवा विधास्यन्तीत्याह–सिद्धिमिति । संविधास्यन्ति ददत्वित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ शर्वः रुद्रः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ उक्तमर्थं पुनः संग्रहेणाह—सिद्धिं सर्वाणि भूतानीति ॥ भूतानां प्रभुः उक्तब्रह्मरुद्राद्यधिपतिः । प रिशेषाद्विष्णुरित्यवगम्यते । पन्थाः गोचरः येषां ते पथिगोचराः मार्गवर्तिनः ॥ ६७ ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात् । उन्नता नासिका यस्य तदुन्नसम् । "उपसर्गाच्च" इति समासान्तोच्प्रत्ययः नसादेशश्च । अव्रणम् अनवद्यम् । तत् अभिज्ञातत्वेन रामेण निवेदितम् ॥ ६८ ॥ क्षुद्रेणेति ॥ सुदारुणालंकृत-

ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान् देवाश्चैव दिशन्तु मे ॥ सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ॥ ६५ ॥ वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च ॥ अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः शर्व एव च ॥ ६६ ॥ सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः ॥ दास्यन्ति मम ये चान्ये ह्यदृष्टाः पथिगोचराः ॥ ६७ ॥ तदुन्नसं पाण्डुरदन्तमव्रणं शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् ॥ द्रक्ष्ये तदार्यावदनं कदान्वहं प्रसन्नताराधिपतुल्यदर्शनम् ॥ ६८ ॥ क्षुद्रेण पापेन नृशंसकर्मणा सुदारुणाऽलंकृतवेषधारिणा ॥ बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेद्य सा भवेत् ॥ ६९ ॥ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् ॥ अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः ॥ १ ॥ स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः ॥ पुष्पिताग्रान्वसन्तादौ ददर्श विविधान्द्रुमान् ॥ २ ॥ सालानशोकान्भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् ॥ उद्दालकान्नागवृक्षांश्चूतान्कपिमुखानपि ॥ ३ ॥ अथाम्रवणसंछन्नां लताशतसमावृताम् ॥ ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

वेषधारिणा सुदारुणत्वेऽप्यापातप्रसन्नवेषधारिणा ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स मुहूर्तमित्यादि ॥ इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । प्राकारम् अशोकवनिकाप्राकारम् । तस्य वेश्मनः रावणस्य गृहात् । अवप्लुतः प्राप्तः ॥ १ ॥ स त्विति । संहृष्टसर्वा

ङ्गः पुलकितसर्वाङ्गः । वसन्तादौ पौर्णमास्या मासान् संपाद्येति पक्षमनुसृत्य फाल्गुनपौर्णमासीप्रपूर्वदिनत्वेन वसन्तादावित्युक्तम् । सालान् सर्जकान् । भव्यान् शुभानित्यशोकविशेषणम् । यद्वा भवं रुद्रमर्हन्तीति भव्यान् रुद्रप्रियपुष्पान् वृक्षविशेषान् । उद्दालकान् बहुवारकान् । नागवृक्षान् नागकेसरवृक्षान् । कपिमुखान् मर्कटकान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स प्रविश्येत्यादि ॥ काञ्चनैः काञ्चनमयैरिव स्थितैः । चित्रकाननां चित्रावान्तरवनाम् । चम्प-

स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् ॥ राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५ ॥ विहगैर्मृग-
संघैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्कपिः ॥ ६ ॥ वृतां नानाविधैर्वृक्षैः
पुष्पोपगफलोपगैः ॥ कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७ ॥ प्रहृष्टमनुजे काले मृगपक्षिसमाकुले ॥ म-
त्तबर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥ ८ ॥ मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ सुखप्रसुप्तान्विहगा-
न् बोधयामास वानरः ॥ ९ ॥ उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैः सालाः समाहताः ॥ अनेकवर्णा विविधा मुमुचुः पु-
ष्पवृष्टयः ॥ १० ॥ पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनुमान्मारुतात्मजः ॥ अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११ ॥
दिशः सर्वाः प्रधावन्तं वृक्षषण्डगतं कपिम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥ १२ ॥ वृक्षेभ्यः पतितैः पु-
ष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः ॥ रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ १३ ॥ तरस्विना ते तरवस्तरसाभिप्रकम्पिताः ॥
कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना तदा ॥ १४ ॥ निर्धूतपत्त्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः ॥ निक्षिप्तवस्त्राभरणा धू-
र्ता इव पराजिताः ॥ १५ ॥ हनूमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः ॥ पुष्पपर्णफलान्याशु मुमुचुः पुष्पशालिनः ॥ १६ ॥

कवनं चूतवनमित्येवंविधवनवतीम् । पुष्पाण्युपगच्छन्तीति पुष्पोपगाः पुष्पसंपन्नाः तैः फलोपगैः फलसंपन्नैः । प्रहृष्टमनुजे काले वसन्ते । वसन्तस्य प्रचुरमन्मथत्वात् प्रहृष्टमनुजत्वम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ उत्पतद्भिरिति ॥ सालाः वृक्षाः । अनोकहः कुटस्साल इत्यमरः । पुष्पवृष्टयः पुष्पवृष्टीः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ निर्धूतेति ॥ धूर्ताः अक्षधूर्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ ॥

विहङ्गेति ॥ स्कन्धमात्राश्रयाः पुष्पादीनामनाश्रया इत्यर्थः । अत एव अगमाः अगम्याः । असेव्या इत्यर्थः । निर्धूताः कम्पिताः ॥ १७ ॥ निर्धूतकेशीति॥ मृदितवर्णका मृष्टाङ्गरागाः । अङ्गरागस्समालम्भो वर्णकश्च विलेपनमित्युक्तेः । निष्पीतशुभदन्तोष्ठी निष्पीततया शुभदन्ततुल्योष्ठी । महालतानामिति । लतानां दामानि प्रतानानि ॥१८॥१९॥२०॥ स तत्रेत्यादि ॥ नत्यूहाः दात्यूहाः । संतानकाः कल्पवृक्षास्तैस्समावृताः । घनाः निबिडाः ।

विहङ्गसंघैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः ॥ बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेनेव निर्धुताः ॥ १७ ॥ निर्धूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका ॥ निष्पीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विक्षता ॥ १८ ॥ तथा लांगूलहस्तैश्च चरणाभ्यां च मर्दिता ॥ बभूवाशोकवनिका प्रभग्नवरपादपा ॥१९ ॥ महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः॥ यथा प्रावृषि विन्ध्यस्य मेघजालानि मारुतः ॥२०॥ स तत्र मणिभूमीश्च राक्षसीश्च मनोरमाः ॥ तथा काञ्चनभूमीश्च ददर्श विचरन् कपिः ॥ २१ ॥ वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ॥ महार्हैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२ ॥ मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः ॥ काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३ ॥ फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपकूजिताः ॥ नत्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ २४॥ दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्भिश्च समन्ततः॥ अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः ॥ २५ ॥ लताशतैरवतताः सन्तानकुसुमावृताः ॥ नानागुल्मावृतघनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६ ॥ ततोम्बुधरसंकाशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ ॥ २७ ॥ शिलागृहैरवततं नानावृक्षैः समावृतम् ॥ ददर्श हरिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥ २८ ॥ ॥

नानागुल्मावृताश्च ताः घनाश्चेति समासः । करवीरकृतान्तराः करवीरैः कृतविशेषाः ॥ २१ ॥ २२॥२३ ॥ २४ ॥२५॥ २६ ॥ तत इत्यादि ॥ जगति लोके रम्यम् एतत्सदृशं रम्यं किंचिन्नास्तीत्यर्थः । पर्वतं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शिलागृहैरिति ॥ जगतिपर्वतं जगतीशब्दस्य ह्रस्वभाव आर्षः । जगती भूमिः मृदिति यावत् । तत्प्राधान्याज्जगतिपर्वतमित्युक्तम् । यद्वा जगतिपर्वत इति संज्ञा ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥

अथ नद्या कुपितया निर्गतया सखीसान्त्वनेन पुनरागतया साम्यं दर्शयति—ददर्श चेति ॥ पुनरावृत्ततोयां वृक्षाग्रप्रतिहत्या पुनः पर्वताभिमुखतोयप्रवाहाम्। उपमाने उपमेये चान्वयाय ददर्शेति पदद्वयम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्येति ॥ तस्य पर्वतस्य पद्मिन्यः पद्मिनीः कृत्रिमां

ददर्श च नगात्तस्मान्नदीं निपतितां कपिः ॥ अङ्कादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९ ॥ जले निपतिताग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् ॥ वार्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः ॥ ३० ॥ पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः ॥ प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥ तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः ॥ ददर्श हरिशार्दूलो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥ कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा ॥ मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३ ॥ विविधैर्मृगसंघैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४ ॥ काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलंकृताम् ॥ ३५ ॥ ये केचित्पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः ॥ सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ॥ ३६ ॥ लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम् ॥ काञ्चनीं शिंशुपामेकां ददर्श हनुमान्कपिः ॥ वृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥ सोपश्यद्भूमिभागांश्च गर्तप्रस्रवणानि च ॥ सुवर्णवृक्षानपरान् ददर्श शिखिसन्निभान् ॥ ३८ ॥ तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव दिवाकरः ॥ अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोस्मीति वानरः ॥ ३९ ॥ तां काञ्चनैस्तरुगणैर्मारुतेन च वीजिताम् ॥ किङ्किणीशतनिर्घोषां दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ४० ॥ ॥

क्रियया निर्वृत्तां निर्मितामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ये केचिदिति ॥ सच्छत्राः सवितानाः इत्यर्थः। सवितर्दिकाः सवेदिकाः। सौवर्णवेदिकाः वितर्दिकारोहणार्थं सुवर्णमयसोपानवेदिकायुक्ताः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तामिति ॥ काञ्चनैस्तरुगणैः। उपलक्षितां तां शिंशुपाम्। किङ्किणीशतनिर्घोषाम्। किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः तासां निर्घोषो यस्याः। यद्वा किङ्किणीभिः शतमनन्ताः निर्घोषा यस्याः सा ताम् ॥ ४० ॥

स पुष्पिताग्र मित्याद्यासर्गसमाप्त्येकं वाक्यम् ॥ इतो द्रक्ष्यामि इमामारुह्य द्रक्ष्यामि । ल्यब्लोपे पञ्चमी । दुरात्मनः रावणस्य । अथवेति पक्षान्तरे । विचक्षणा तापापनोदनचतुरा । अस्य वनस्याशोकवनस्य । इह वनं नलिनोपरिसरवर्तिवनम् । रामचिन्तानुकर्शिता सती एष्यति । रामविश्लेषजनित-

स पुष्पिताग्रां रुचिरां तरुणाङ्कुरपल्लवाम् ॥ तामारुह्य महाबाहुः शिंशुपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१ ॥ इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् ॥ इतश्चेतश्च दुःखार्तां संपतन्तीं यदृच्छया ॥ ४२ ॥ अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः ॥ चम्पकैश्चन्दनैश्चापि वकुलैश्च विभूषिता ॥ ४३ ॥ इयं च नलिनी रम्या द्विजसंघनिषेविता ॥ इमां सा राममहिषी नूनमेष्यति जानकी ॥ ४४ ॥ सा रामा राममहिषी राघवस्य प्रिया सती ॥ वनसंचारकुशला नूनमेष्यति जानकी ॥ ४५ ॥ अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा ॥ वनमेष्यति सार्येह रामचिन्तानुकर्शिता ॥ ४६ ॥ रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना ॥ वनवासे रता नित्यमेष्यते वनचारिणी ॥ ४७ ॥ वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा ॥ रामस्य दयिता भार्या जनकस्य सुता सती ॥ ४८ ॥ संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी ॥ नदीं चेमां शिवजलां सन्ध्यार्थे वरवर्णिनी ॥ ४९ ॥ तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा ॥ शुभा या पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य सम्मता ॥ ५० ॥ यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना ॥ आगमिष्यति सावश्यमिमां शिवजलां नदीम् ॥ ५१ ॥ एवं तु मत्वा हनुमान् महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम् ॥ अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥

तापापनोदनार्थमेतद्वनप्रदेशमागमिष्यतीत्यर्थः । सा आर्येति पदच्छेदः । एष्यते एष्यति । वनेचराणां स्पृहयते वनेचरेभ्यस्स्पृहयते । संध्याकाले मनः यस्यास्सा संध्याकालमनाः सन्ध्योपासनतत्परेत्यर्थः । संध्यार्थे एष्यति प्रतिदिनमिति शेषः । पर्णघने पर्णसमूहे । महात्मा स हनुमान् । पुष्पिताग्रत्वादिविशिष्टां तामारुह्य इतो द्रक्ष्यामीत्यारभ्य आगमिष्यति सावश्यमिमां शिवजलां नदीमित्यन्तेन यः प्रकार उक्तः एवमुक्तप्रकारेण

मत्वा मनुजेन्द्रपत्नीं प्रतीक्षमाणः अवेक्षमाणः मार्गमाणः । सुपुष्पिते पर्णघने निलीनश्च सन् सर्वं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० शृङ्गा० सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥

स वीक्षमाण इत्यादि ॥ सः तत्रस्थः शिंशुपास्थः । मैथिलीं मार्गमाणः मैथिलीमार्गणाद्धेतोः । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शानच् । वीक्षमाणः वि-

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् ॥ अवेक्षमाणश्च महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ॥ १ ॥ सन्तानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् ॥ दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् ॥ २ ॥ तां स नन्दनसंकाशां मृगपक्षिभिरावृताम् ॥ हर्म्यप्रासादसंबाधां कोकिलाकुलनिस्वनाम् ॥ ३ ॥ काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् ॥ बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ॥ ४ ॥ सर्वर्तुकुसुमै रम्यां फलवद्भिश्च पादपैः ॥ पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥५॥ प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत ॥ निष्पत्त्रशाखां विहगैः क्रियमाणामिवासकृत् ॥ ६॥ विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः ॥ आमूलपुष्पनिचितैरशोकैः शोकनाशनैः ॥ ७ ॥ पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ॥ कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ॥ ८ ॥ स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः ॥ पुन्नागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा ॥ ९ ॥ विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः ॥ शातकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः ॥ नीलाञ्जननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः ॥ १० ॥ ॥

विधं चक्षुर्विक्षिपन् महीं चावेक्षमाणः सर्वां ताम् अशोकवनिकाम् अन्ववैक्षतेत्यन्वयः ॥ १ ॥ संतानकलताभिरित्यादि ॥ बह्वासनैः कुथैः आस्तरणैश्चोपेताम् । भूमिगृहाणि बिलगृहाणि । सर्वर्तुकुसुमैः पादपैः रम्यामित्यन्वयः । सूर्योदयप्रभाम् उद्यत्सूर्यप्रभाम् । विहगैः निष्पत्रशाखां क्रियमाणामिव स्थिताम् । युगपत्पातिपक्षिपक्षविहतपत्रतया पत्ररहितशाखामिव स्थितामित्यर्थः । पुष्पावतंसकैः चञ्चुपुटलग्नपुष्पालंकृतैरित्यर्थः । आमूलेति । आमूलं पुष्पैर्निचितैः व्याप्तैः । पुन्नागादौ तथा दृष्टम् । पुष्पभारः पुष्पसमूहः स एवातिभारो येषां तैः । अशोकैरित्यादावुपलक्षणे तृतीया । अशो-

कादिभिरुपलक्षितां समुदैक्षतेति पूर्वेणान्वयः ॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥ पुनरशोकवनं विविधोपमानदर्शनेन वर्णयति—नन्दनमित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन ॥ उद्यानम् अशोकवनम्। अत्र ददर्शेत्यपकृष्यते। नन्दनम् इन्द्रक्रीडावनम्। विविधोद्यानं विविधवृक्षषण्डम्। चैत्ररथं कुबेरक्रीडावनम्। नन्दनमतिवृत्तमिव अतिक्रम्य स्थितमिव। चैत्ररथं यथा चैत्ररथमिव चित्रमित्यन्वयः। आकाशसाम्ये साधारणधर्ममाह—पुष्पेति। एवं सागरौपम्ये पुष्पर-

नन्दनं विविधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा ॥ अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यं श्रियावृतम् ॥ ११ ॥ द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् ॥ पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा ॥ १२ ॥ सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः ॥ नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणैर्द्विजैः ॥ १३ ॥ अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोरमम् ॥ शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् ॥ १४ ॥ अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुङ्गवः ॥ स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमुच्छ्रितम् ॥ १५ ॥ मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् ॥ प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ १६ ॥ मुष्णन्तमिव चक्षूंषि द्योतमानमिव श्रिया ॥ विमलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १७ ॥ ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ १८ ॥ ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम् ॥ मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ॥ १९ ॥ पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा ॥ ॥ २० ॥ सपङ्कामनलंकारां विपद्मामिव पद्मिनीम् ॥ व्रीडितां दुःखसंतप्तां परिम्लानां तपस्विनीम् ॥ २१ ॥

त्नेति॥११॥१२॥१३॥१४॥अशोकवनिकायामित्यादि॥चैत्यप्रासादं चैत्यं बुद्धमन्दिरं तदाकारं प्रासादम्। प्रांशुभावत्वात् दीर्घस्वभावत्वात्॥१५॥१६॥ ॥ १७ ॥ तत इत्यादि॥ मलिनसंवीतां मलिनवस्त्रेणावृताम् मलिनैरङ्गैः संवीतां वा। शुक्लपक्षादावित्यनेन वर्धिष्णुत्वं द्योतितम्। मन्दं प्रख्यायमानेन इदं तदिति कथञ्चित्प्रत्यभिज्ञायमानेन रूपेणोपलक्षिताम्। पिनद्धामिति मलिनसंवीतत्वे उपमा। पिनद्धां बद्धाम्। उत्तरीयराहित्यं द्योतयितुमेकेनेत्युक्तिः।

सपङ्कां भूमेराविर्भवन्तीमिव स्थिताम् । अनलंकारां पङ्कं निवर्त्य अलंकुर्वतो सन्निधानादलंकाररहिताम् । विपन्नामिव पद्मिनीं रामागमनेप्ययमाश्रयो नोत्सादयितुमर्हतीत्येवं मन्यमानाम् । पद्मरहिताम् सरसीमिव स्थिताम् । ग्रहेण क्रूरग्रहेण । द्वितीय इवशब्दो वाक्यालंकारे । अश्विति । कृशां दीनामिति पुनःपुनरुक्तिः कार्श्यदैन्ययोरतिशयप्रदर्शनाय । अत्र उपवासकृशां कृशामनशनेनेत्युक्त्या पूर्वकाण्डान्ते इन्द्रदत्तपायसाशनवृत्तान्तः कल्पित इति

ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम् ॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च ॥ २२ ॥ शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम् ॥ प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ॥ २३ ॥ स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणाभिवृतामिव ॥ नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया ॥ २४ ॥ नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ सुखार्हां दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् ॥ २५ ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ॥ तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ २६ ॥ ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ॥ यथारूपा हि दृष्टा वै तथारूपेयमङ्गना ॥ २७ ॥ पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् ॥ कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ २८ ॥ तां नीलकेशीं बिम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् ॥ सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ॥ २९ ॥ इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ॥ ३० ॥ निश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव ॥ शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् ॥ ३१ ॥ ॥

तत्रैवोक्तम् । नीलनागभयाऽऽकृष्टसर्पतुल्यया । नीरदापाये शरदि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तामिति ॥ उपपादिभिः उपपादनशीलैः । मन्दप्रख्यायमानेनेत्यारभ्य सीतां समीक्ष्य उपपादिभिः कारणैस्सीतेति तर्कयामासेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ एवं लिङ्गैः सीतेति विचार्य प्रत्यभिज्ञयापि तथा तर्कयामासेत्याह—ह्रियमाणेति ॥ इति तर्कयामासेति शेषः ॥ २७ ॥ पूर्णचन्द्राननामित्यारभ्य विद्यां प्रशिथिलामिवेत्यन्तमेकं वाक्यम् । सुभ्रूं सुभ्रुवम् । उवङभाव आर्षः । कुर्वन्तीमिति । दश मासान् स्नानेन विना मलिनापि प्रभया दिशः वितिमिराः कुर्वन्तीमिति प्रभातिशयो-

क्तिः। सुप्रतिष्ठितां सुप्रतिष्ठितपादतलाम्। न राजतीं न राजन्तीम्। तां प्रसिद्धाम्। स्मृतिं मन्वाद्युक्तिम्। संदिग्धां संदिग्धार्थाम्। ऋद्धिं संपदम्। निपतितां क्षीणाम्। विहताम् अविश्वासबहुलाम्। प्रतिहताम् अलब्धकार्याम्। सोपसर्गां सविघ्नाम्। सकलुषां सकालुष्याम्। भावप्रधानो निर्देशः। अभूतेन असत्येन। रामोपरोधव्यथितां रामप्राप्तिनिरोधेन व्यथिताम्। पुनः सीताशब्दो व्यवहितानुस्मरणार्थः। आम्नायानां वेदानाम्। अयोगेन असंबन्धेन। प्रशिथिलाम् अप्राप्तप्रतिष्ठाम्। विद्यां वेदबाह्यविद्याम्। यद्वा आम्नायानाम् अभ्यासानामभावेन प्रशिथिलाम् अस्थिरपदां विद्यामिव सीतां निरीक्ष्य तस्य

संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः॥ तां स्मृतीमिव संदिग्धामृद्धिं निपतितामिव ॥ ३२ ॥ विहता-
मिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव॥ सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव॥ ३३ ॥ अभूतेनापवादेन की-
र्तिं निपतितामिव॥ रामोपरोधव्यथितां रक्षोहरणकर्शिताम ॥ ३४ ॥ अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां त-
तस्ततः॥ बाष्पाम्बुपरिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा ॥ ३५ ॥ वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥३६॥
मलपङ्कधरां दीनां मण्डनार्हाममण्डिताम्॥ प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम्॥ ३७ ॥ तस्य संदि-
दिहे बुद्धिर्मुहुः सीतां निरीक्ष्य तु॥ आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव॥ ३८ ॥ दुःखेन बुबुधे सी-
तां हनुमाननलंकृताम्॥ संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम्॥ ३९ ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीं
राजपुत्रीमनिन्दिताम्॥ तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ ४० ॥ ॥ ॥

हनुमतो बुद्धिः संदिदिहे इत्यन्वयः। कार्श्यमालिन्यादिना तिरोहितरूपत्वादिति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दुःखेनेति ॥ संस्कारः शब्दव्युत्पत्तिः तेन हीनां अत एव विवक्षितादर्थान्तरङ्गतां विपरीतार्थामित्यर्थः। संस्कारहीनतया प्रतिपिपादयिषितार्थं वक्तुमशक्नुवन्तीमविवक्षितमर्थं बोधयन्तीं वाचमिव। सम्यग्व्युत्पत्त्यभावादर्थान्तरङ्गतां व्युत्पत्त्यनन्तरं स्वार्थं प्रतिपादयन्तीमिव स्थितामित्यर्थः॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वैदेह्या इति ॥ शाखायां शोभन्त इति शाखाशोभीनि । भर्तृविरहकाले भूषणधारणस्यानुचितत्वात् स्वाङ्गेभ्य उन्मुच्य शाखायां न्यस्तानीत्यर्थः । कर्णवेष्टौ कुण्डले । कार्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनमिति सज्जनः । श्वदंष्ट्रः त्रिकर्णकाख्यः । पुष्पाकारः कर्णपार्श्वभूषणविशेषः । त्रिकर्णकः श्वदंष्ट्रश्चेत्यभिधानरत्नमाला । हस्तेषु हस्तावयवेषु । श्यामानि विरहतापौष्ण्यवशाच्छ्यामीभूतानि । तथा चिरयुक्तत्वात् चिरधृतत्वात् संस्थानवन्ति हस्तेषु तत्तदाभरणसंस्थानानि दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तान्येवेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ४३ ॥ तत्रेति ॥ तत्र ऋश्यमूके यान्यवहीनानि

वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोन्वकीर्तयत् ॥ तान्याभरणजालानि शाखाशोभीन्यलक्षयत् ॥ ४१ ॥ सुकृतौ कर्णवेष्टौ च श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ ॥ मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ॥ श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च ॥ ४२ ॥ तान्येवैतानि मन्येहं यानि रामोन्वकीर्तयत् ॥ ४३ ॥ तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये ॥ यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः ॥ ४४ ॥ पीतं कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् ॥ उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं प्लवङ्गमैः ॥ ४५ ॥ भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले ॥ अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ॥ ४६ ॥ इदं चिरगृहीतत्वाद्वसनं क्लिष्टवत्तरम् ॥ तथापि नूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

पतितानि तान्यहं नोपलक्षये । अत्रेति शेषः । अस्याः सीतायाः सकाशाद्यानि नावहीनानि न पतितानि तानीमानि तत्तुल्यत्वात् ॥ ४४ ॥ पीतमित्यादि ॥ प्लवङ्गमैः सुग्रीवादिप्लवङ्गमैः । यदुत्तरीयं दृष्टं यानि भूषणानि दृष्टानि तानि सर्वाण्यनयैव अपविद्धानि पातितानि । नगासक्तमित्यनेन पतनदशायामुत्तरीयाग्रं वृक्षे किञ्चित्सक्तमिति द्योत्यते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इदमिति ॥ इतरत् उत्सृष्टम् । तदुत्तरीयं यथा यादृशवर्णयुक्तं यथा श्रीमत् इदम् इदानीं धार्यमाणं तद्वर्णं तथा श्रीमत् नूनमिति योजना ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥

इयमिति ॥ या रामस्य प्रिया सती महिषीति कृत्वा प्रनष्टापि अस्य रामस्य मनसः सकाशात् न प्रणश्यति । सदा मनसा दृष्टा भवतीत्यर्थः । सा कनकवर्णाङ्गी इयम् । मया परिदृश्यमानेत्यर्थः ॥ ४८॥ इयं सेति ॥ रामः कारुण्यादिभिश्चतुर्भिः यत्कृते परितप्यते सेयम् । कारुण्यादीनां परितापहेतुत्वं विभज्य दर्शयति—स्त्रीति ॥ आपत्काले स्त्रियो रक्षणीयाः तन्न कृतमिति कारुण्यात्परितप्यते । आनृशंस्यमक्रूरत्वम् । आश्रितसंरक्षणैकस्वभावत्वमिति यावत् । तस्मात् आश्रिता न रक्षितेति परितप्यते । अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीत्युक्तरीत्या आत्मार्धभूता पत्नी नष्टेति शोकेन परितप्यते । प्रिया नष्टेति मदनेन परितप्यत इति योजना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अथानयोरन्योन्याभिरूप्यानुगुण्यमाह—अस्या इति ॥ अस्याः सीता-

इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया ॥ प्रणष्टापि सती यास्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ४८ ॥ इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिः परितप्यते ॥ कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मदनेन च ॥ ४९ ॥ स्त्री प्रणष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः ॥ पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ॥ ५० ॥ अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् ॥ रामस्य च यथारूपं तस्येयमसितेक्षणा ॥ ५१ ॥ अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ॥ तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५२ ॥ दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः ॥ धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥ ॥ ॥

याः रूपं शरीरं अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधम् तथाविधमेव रामस्यापि रूपम् अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च । तथा रामस्य रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधम् । तथाविधमेवास्यारूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च। अतः इयमसितेक्षणा तस्य योग्येति शेषः॥५१॥तथानयोरन्योन्यस्यानुरागमाह—अस्या इति ॥ तस्या देव्या मनस्तस्मिन्रामे प्रतिष्ठितम् तेन हेतुना इयं मुहूर्तमपि जीवति । तस्य च मनोऽस्यां प्रतिष्ठितं तेन कारणेन स मुहूर्तमपि जीवति । तयोरन्योन्यंमनोनिवेशनाभावे मुहूर्तजीवनमपि न घटत इति भावः ॥ ५२ ॥ माल्यवति शैले रामस्य सीताविरहक्लेशातिशयं निशाम्य हन्त वसिष्ठशिष्यः कस्याश्चित् स्त्रियाः कृते कथमेवमभूदिति विनिन्द्य परिहसितवान् स्वयं विरक्ततया संप्रत्यस्या वै लक्षण्यातिशयदर्शनेन विशेषज्ञतया

एतद्विरहे रामस्य देहधारणं सर्वात्मना अशक्यमित्याह–दुष्करमिति ॥ दुष्करं कृतवान् रामः । इमां वियुज्य समाधानपरो रामः प्रकाममशक्यं कृत्यमकरोत् । हीनो यदनया प्रभुः । अनया विना देहं धृत्वावस्थित इति यत्तदत्यन्तमशक्यम् । प्रभुः गजाश्वादिकं शिक्षयितुं राज्यं पालयितुं च जानाति । न प्रणयधारायां प्रथमांशमपि भुक्तवान् । धारयत्यात्मनो देहम् । किमिदं याचितकं शरीरं धारयति स्वस्यैव हि देहोयं देहं भोगायतनं हीदं न दुःखायतनम् "दिह,उपचये" इत्यस्माद्धातोः इगुपधेत्यादिना कः । तेनायमर्थो लभ्यते । सीताशरीरस्य परतन्त्रतया तत्त्यक्तुमयुक्तं नतु स्वाधीनशरीरस्य धारणं युक्तमिति भावः । विशेषज्ञेनापि कथमिदं त्यक्तुं शक्यं तत्राह–न शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥ उक्तमर्थं किञ्चिद्विशेषान्तरेण दर्शयति–दुष्करं कुरुत इति ॥ ५४ ॥ एवमिति ॥ एवं दृष्ट्वा मलिनसंवीतत्वोपवासकृशत्वशोकध्यानपरायणत्वादिपतिव्रताधर्मयुक्तां सीतां दृष्ट्वा हृष्टः सन् मनसा रामं जगाम सस्मार । तं प्रभुं बुद्धिस्थं रामं प्रशशंस च । पुनः प्राप्त्युपयुक्तपतिव्रताधर्मनिष्ठत्वदर्शनात् भाग्योत्तरो राम इत्यस्तौषीत् । यद्वा एतादृशसौन्दर्यवतीं सीतां दृष्ट्वा एतद्विरहितस्य महान् शोकः प्राप्तः अतः युक्तमेव कृतवान् राम इत्यस्तौषीत् ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् ॥ सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५४ ॥ एवं सीतां तदा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः ॥ जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः ॥ गुणाभिरामं रामं च पुनश्चिन्तापरोभवत् ॥ १ ॥ ॥

प्रशस्य त्वित्यादि ॥ प्रशस्तव्यां प्रशंसितव्याम् रामं सीतां च । प्रशस्येति । अस्या देव्या इत्यादिनोभयोरपि प्रशंसितत्वात् ॥ १ ॥ ॥

स इति ॥ सीतामाश्रित्य सीतां विषयीकृत्य ॥ २ ॥ मान्येति ॥ गुरुविनीतस्य गुरुभिः शिक्षितस्य । गुरुप्रिया रामप्रिया । कालो हि दुरतिक्रमः कालो दुरतिक्रम एवेत्ययमर्थः सिद्धो भवतीत्यर्थः । हिशब्दोवधारणे अव्ययानामनेकार्थत्वात् । जगद्रक्षकरामलक्ष्मणगुप्तायास्सीताया अपि यदीदृशं दुःखं प्राप्तं तदा कालो दुरतिक्रम एवेति भावः ॥ ३ ॥ रामस्येति ॥ व्यवसायज्ञा स्वयत्नं विहाय तद्व्यवसायमेव प्रेक्षमाणा एतद्व्रतं मम अप्यहं जीवितं जह्यामित्येवं रामव्यवसायं जानन्तीत्यर्थः । लक्ष्मणस्य च धीमतः । रामे मायामृगानुसारिण्यपि मारीचोयमिति तदानीमपि निश्चितवतो लक्ष्मणस्य । यद्वा । सर्वेश्वरादप्याश्रितसंरक्षणे समुद्युक्तस्य । नात्यर्थं क्षुभ्यते । अत्यर्थमिति क्षोभाभावविशेषणं क्षोभविशेषणत्वे यत्किं-

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः॥ सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनुमान्विललाप ह ॥ २ ॥ मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ॥ यदि सीतापि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥ रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४ ॥ तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् ॥ राघवोर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ५ ॥ तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् ॥ जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ ॥ ॥

चित्क्षोभः प्राप्तः स्यात् । सत्तानाशकाले प्राप्तेपि क्षोभलेशरहितेत्यर्थः । देवी रामेण शिरसा वोढव्यवाल्लभ्यवती । गङ्गेव जलदागमे । क्षोभहेतौ सत्यपि यथा गङ्गा न क्षुभ्यते तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तुल्येति ॥ तुल्यशीलवयोवृत्तां शीलं स्वभावः । अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितमिति प्रक्रियया तुल्यस्वभावां तुल्यवयस्कां षोडशवार्षिकस्य द्वादशवार्षिकी तुल्या अन्यथा वैरस्यापत्तेः शास्त्रविरोधाच्च । अत एव विष्णुः । वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत्त्रिगुणो वरः । द्व्यष्टवर्षोष्टवर्षा वा वयोमात्रावरा च या ॥ इति तुल्यवृत्ताम् । दोषो यद्यपि तस्य स्यात् सतामेतदगर्हितमिति रामवृत्तम् । पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवंगम । कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ इत्युक्तवत्यास्सीताया वृत्तेन तुल्यम् । तुल्यशब्दोनुरूपपरः । रामानुरूपशीलवयश्चारित्रामित्यर्थः । तुल्याभिजनलक्षणाम् अभिजनः कुलं लक्षणं सामुद्रिकं सार्वभौमलक्षणवतो भार्यया येस्सामु-

द्रिकलक्षणैर्भाव्यं तैर्युक्तामित्यर्थः । एवंविधत्वाद्राघवो वैदेहीमर्हति वैदेही राघवमर्हति । लोके सौन्दर्यादिमतः सौन्दर्यादिसर्वसहिता न लभ्यते । सौन्दर्यादिमत्या न सौन्दर्यादिसर्ववान् । अनयोस्तु सर्वं संपन्नमिति विस्मयते । असितेक्षणेत्यधिकविशेषणदानाद्रामापेक्षया सीताया नयनसौन्दर्यमधिकमित्युच्यते । अत एव रामो वक्ष्यति । न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणामिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ अस्या हेतोरि-

अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः ॥ रावणप्रतिमो वीर्ये कबन्धश्च निपातितः ॥ ७ ॥ वि-
राधश्च हतः संख्ये राक्षसो भीमविक्रमः ॥ वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणेव शम्बरः ॥ ८ ॥ चतुर्दश स-
हस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९ ॥ खरश्च निहतः संख्ये
त्रिशिराश्च निपातितः ॥ दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥ ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं
वालिपालितम् ॥ अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवान् लोकसत्कृतम् ॥ ११ ॥ सागरश्च मयाक्रान्तः श्री-
मान्नदनदीपतिः ॥ अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी चेयं निरीक्षिता ॥ १२ ॥ यदि रामः समुद्रान्तां मे-
दिनीं परिवर्तयेत् ॥ अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३ ॥ राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता
वा जनकात्मजा ॥ त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाप्नुयात्कलाम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥

ति ॥ "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इति षष्ठी । अनया हेतुनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ऐश्वर्यमिति ॥ अस्या निमित्ते "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । अस्यां निमित्ते सत्यामित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदीति ॥ परिवर्तयेत् अधरोत्तरां कुर्यात् । अस्याः कृते एतदर्थम् । जगच्चापि । न केवलं मेदिनीं सर्वलोकानपि परिवर्तयेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ राज्यं वेति ॥ राज्यमुत्कृष्टं वा सीता उत्कृष्टा वा इति विचार्यमाण इति शेषः । कलां लेशम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इयमिति ॥ भर्तृदृढव्रता भर्तरि दृढव्रता । केदारपांसुभिः यज्ञक्षेत्रपांसुभिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ विक्रान्तस्येति ॥ आर्यशीलस्य श्रेष्ठस्वभावस्य ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ सर्वानिति ॥ सर्वान् भोगान् भुज्यन्ते इति भोगाः शुकसारिकाकन्तुकप्रभृतिभोगसाधनानि मातृप्रभृतींश्च । परित्यज्य परि विशेषेण पुनस्तत्राशालेशं विनैव त्यक्त्वा । अयं च परित्यागो न स्ववशेनेत्याह—भर्तृस्नेहबलात्कृता । अभिमतविषयस्नेहातिरेकस्तदितरमखिलमपि त्या-

इयं सा धर्मशीलस्य मैथिलस्य महात्मनः ॥ सुता जनकराजस्य सीता भर्तृदृढव्रता ॥ १५ ॥ उत्थिता मेदिनीं भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते ॥ पद्मरेणुनिभैः कीर्णा शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६ ॥ विक्रान्तस्यार्यशीलस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः ॥ स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी ॥ १७ ॥ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता ॥ १८ ॥ सर्वान् भोगान् परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता ॥ अचिन्तयित्वा दुःखानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९ ॥ संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणे रता ॥ या परां भजते प्रीतिं वनेपि भवने यथा ॥ २० ॥ सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी ॥ सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१ ॥ इमां तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमर्हति राघवः ॥ रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२ ॥ अस्या नूनं पुनर्लाभाद्राघवः प्रीतिमेष्यति ॥ राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जयति हि । त्यक्तेषु स्मरणाभावेपि गन्तव्यदेशीयदुःखं वा किं स्मरति नेत्याह—अचिन्तयित्वा दुःखानि । रामातिरिक्तवस्त्वनुभवे हि दुःखानुभवसंभावनेति भावः । प्रविष्टा निर्जनं वनम् भोगस्यैकान्तस्थलमिति ह्यस्या हृदि लग्नमिति भावः । यातनां तीव्रवेदनाम् । अनर्थानामभागिनी आपदामनर्हेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इमामिति ॥ प्रपां पानीयशालिकाम् । प्रपा पानीयशालिकेत्यमरः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥

कामेति ॥ काम्यन्त इति कामाः ते च ते भोगाश्च स्रक्चन्दनादयः तैः ॥ २४ ॥ नैषेति ॥ नैषा पश्यति राक्षस्यः राक्षसीर्न पश्यति । नेमान् पुष्पफलद्रुमान् । रामविरहक्लेशातिशयेन राक्षसीदर्शनवत्सुपुष्पफलवतां द्रुमाणामपि दर्शनमस्या असह्यमित्यर्थः । एकस्थहृदया एकाग्रचित्ता। राममेवानुपश्यति ध्यायतीत्यर्थः । रामागमनसंभावनावतो दिशोवलोकयतीति वार्थः । यद्वा निरन्तरेण रामानुभवेन परिसरवर्ती कोपि पदार्थो न दृष्टिपथं गच्छतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इमामिति ॥ असितः केशान्तः यस्यास्तां केशानामग्रे नैल्यं स्त्रीणां दुर्लभम् । अतस्तदेवाह—

कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च ॥ धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी ॥ २४ ॥ नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान्पुष्पफलद्रुमान् ॥ एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५ ॥ भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणादपि ॥ एषा तु रहिता तेन भूषणार्हा न शोभते ॥ २६ ॥ दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः ॥ धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥२७॥ इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम् ॥ सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥ क्षितिक्षमा पुष्करसन्निभाक्षी या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् ॥ सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९ ॥ हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरम्परयातिपीड्यमाना ॥ सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥

असितकेशान्तां गुडालकावृतस्यापि व्यामोहकरीम्। शतपत्रनिभेक्षणां यद्यपीयमसितेक्षणा तथापि संस्थानविशेषे उपमेयं कमलपत्राक्षस्यापि व्यामोहदायिनीम् । सुखार्हां रामोत्सङ्गे स्थातुमर्हाम् । दुःखितां राक्षसीमध्ये स्थितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः । शाखामृगस्य ममापि मनो व्यथितं किमुत परमदयालो रामस्येति भावः । शोकहर्षयोरपदस्य ममापि मनो व्यथितं किं पुनः कामिन इति वा ॥ २८ ॥ २९ ॥ हिमहतेति ॥ हिमहतेति विशेषणेन नलिन्याः पूर्वं बहुकालशोभितत्वं सिद्धं तद्वन्नष्टशोभा द्वादशवर्षं निष्प्रतिबन्धं भोगान् भुञ्जानाया आगन्तुको हि विश्लेषः तेन हि नष्टशोभेत्युक्तम् । व्यसनपरम्परया विरह इव संश्लेषेपि मध्ये मध्ये नागत्य निवृत्तः व्यसनमेव नैरन्तर्येण वृत्तम् । अतिपीड्य-

माना अतिक्रम्य पीड्यमाना। आश्रयानुरूपं व्यसनमनुभवतीत्यर्थः । सहचररहितेव चक्रवाकी लाभकालमवगम्य दुःखं सोढुमसमर्था । चक्रवाकीसाम्येनायमर्थो लभ्यते। साहि रात्रिविरामकालं प्रबुध्य दुःखं सोढुमदक्षेति प्रसिद्धम्। जनकसुता एवं व्यसनं भविष्यतीति ज्ञात्वा न संवर्धिता केवलं सुखसंवर्धितेत्यर्थः । कृपणां दशां प्रपन्ना । पूर्वोक्तनलिन्यादिकं नोपमानं भवितुमर्हति । किंचिदुक्तिमात्रम् । वाङ्मनसाऽपरिच्छेद्यां दुर्दशां प्राप्तेत्यर्थः ॥ ३० ॥ अस्या इति ॥ हिमव्यपायेन वसन्तेन। नैकसहस्ररश्मिरभ्युत्थितः । मन्दरश्मिः सूर्यापेक्षया मन्दकरः ।

अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः ॥ हिमव्यपायेन च मन्दरश्मिरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥ इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव निविष्टबुद्धिः ॥ संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्वी ॥ ३२ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥

प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥ साचिततः कुमुदषण्डाभो निर्मलो निर्मलं स्वयम् ॥ ... व्यामिव कुर्वन्स प्रभया निर्मलप्रभः ॥ चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २ ॥ स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ स ददर्शाविदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४ ॥ एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा ॥ अकर्णां शङ्कुकर्णां च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥

चन्द्र इति यावत्। शोकं जनयन्तीति वचनविपरिणामेन संबन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रजगाम प्रकर्षेण जगाम । आकाशपरभागं प्राप्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ स इति ॥ शोकभारैर्न्यस्तामिव आक्रान्तामिव स्थिताम् । अत एव भारैर्न्यस्तां नावमिव स्थिताम् ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाण इत्यादि ॥ कर्णौ प्रावरणे शिरस आच्छादकौ यस्याः सा कर्णप्राव-

रभा ताम् । शङ्कुवत्कर्णौ यस्यास्तां शङ्कुकर्णाम् । मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ऊर्ध्वमुखनासिकामित्यर्थः । अतिकायोत्तमाङ्गीम् । अत्रातिकायशब्देन महत्त्वमुच्यते । महाशिरस्कामित्यर्थः । ध्वस्तकेशीं स्वल्पकेशीम् । अकेशीम् अनुत्पन्नकेशीम् । केशकम्बलधारिणीं कम्बलरूपकेशधारिणीम् । लम्बे कर्णललाटे यस्यास्सा लम्बकर्णललाटा ताम् । चुबुके ओष्ठः यस्याः सा चुबुकोष्ठी ताम् । ह्रस्वदीर्घाम् अधःकाये ऊर्ध्वकाये च क्वचित्

अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम् ॥ ध्वस्तकेशीं तथाकेशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६ ॥ लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् ॥ लम्बोष्ठीं चुबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७ ॥ ह्रस्वां दीर्घां तथा कुब्जां विकटां वामनां तथा ॥ करालां भुग्नवक्त्रां च पिङ्गाक्षीं विकृताननाम् ॥ ८ ॥ विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ९ ॥ वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखीः ॥ गजोष्ट्रहयपादीश्च निखातशिरसोपराः ॥ १० ॥ एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यः श्वकर्णिकाः ॥ गोकर्णीर्हस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११ ॥ अनासा अतिनासाश्च तिर्यङ्नासा विनासिकाः ॥ गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२ ॥ हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः ॥ अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३ ॥ अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वानखास्तथा ॥ अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सुकरीमुखीः ॥ १४ ॥ हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

ह्रस्वां क्वचिद्दीर्घामित्यर्थः । कुब्जां स्थगुमतीम् । विकटां स्थूलजङ्घाम् । करालां दन्तुराम् । करालो दन्तुरे तुङ्ग इत्यमरः । भुग्नवक्त्रां निम्नवक्त्राम् । विकृताननां नासिकोष्ठविरहिताननामित्यर्थः । एतदन्तस्य पूर्वेण ददर्शेत्यनेनान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विकृता इत्यादेरुत्तरेण ददर्शेत्यनेनान्वयः ॥ एता एकाक्ष्यादिराक्षसीभ्योन्याः । विकृताः विकृतवेषाः । निखातशिरसः गात्रान्तर्वर्तिशिरसः । हरिकर्णीः कपिकर्णीः । पादे चूडिका या-

सां ताः पादचूडिकाः । शिखा चूडा केशपाशीत्यमरः । राक्षसीर्विकृतानना इत्यत्र पुनः राक्षसीपदमविस्मरणार्थम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्याधस्तादित्यादि ॥ लक्ष्मीवान् सीतादर्शनजनितशोभायुक्तः । च्युतां स्थानाच्चलिताम् । चारित्र-
व्यपदेशाढ्यां पतिव्रताधर्माचरणख्यातिसंपन्नाम् । भर्तृदर्शनेन दुर्गतां दरिद्राम् । भर्तृदर्शनरहितामित्यर्थः । भर्तृवात्सल्यभूषणां वात्सल्यपदमत्र

मांसशोणितदिग्धा-
कराला धूम्रकेशीश्च राक्षसीर्विकृताननाः ॥ पिबन्तीः सततं पानं सदा मांससुराप्रियाः ॥ १६ ॥
ङ्गीर्मांसशोणितभोजनाः ॥ ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ॥ स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् ॥
॥ १७ ॥ तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ लक्षयामास लक्ष्मीवान् हनुमान् जनकात्मजाम् ॥ १८ ॥
निष्प्रभां शोकसंतप्तां मलसंकुलमूर्धजाम् ॥ १९ ॥ क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव ॥ चारित्र्यव्यपदे-
शाढ्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २० ॥ भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषणाम् ॥ राक्षसाधिपसंरुद्धां बन्धुभिश्च विना-
कृताम् ॥ २१ ॥ वियूथां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव ॥ चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् ॥ क्लिष्टरूपामसं-
स्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम् ॥ २२ ॥ सीतां भर्तृवशे युक्तामयुक्तां राक्षसीवशे ॥ २३ ॥ अशोकवनिकामध्ये शोकसा-
गरमाप्लुताम् ॥ ताभिः परिवृतां तत्र संग्रहामिव रोहिणीम् ॥ २४ ॥ ददर्श हनुमान्देवीं लतामकुसुमामिव ॥ सा मले-
न च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलंकृता ॥ मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ २५ ॥ ॥

स्नेहमात्रवाचि । पयोदान्ते वर्षान्ते । चन्द्ररेखायाः स्पष्टास्पष्टत्वद्योतनायेदं विशेषणम् । असंस्पर्शात् उद्वर्तनादिसंस्कारराहित्यात् । अयुक्ताम्
अनारोपिततन्त्रीम् । वल्लकीं वीणाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सीतामित्यादिपरशेषः ॥ राक्षसीवशे अयुक्ताम् अनवस्थिताम् ।
तद्वचनान्यशृण्वन्तीमित्यर्थः । लतां कुसुमितामिव तथादर्शनीयामित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ ॥

मलिनेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ तामित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । क्षमां क्षमामिव स्थिताम् । निगीर्याध्यवसानादभेदोक्तिः । तां दृष्ट्वा तां प्रेक्ष्येत्यनयोर्विशेषणविशेष्यभेदान्न पौनरुक्त्यम् । दूरप्रयुक्तस्यानुस्मरणार्थं वा पुनरुक्तिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ हर्षजानी-

मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम् ॥ २६ ॥ संवृतां मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा ॥ रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसितलोचनाम् ॥ २७ ॥ तां दृष्ट्वा हनुमान् सीतां मृगशावनिभेक्षणाम् ॥ २८ ॥ मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणां समन्ततः ॥ दहन्तीमिव निःश्वासैर्वृक्षान् पल्लवधारिणः ॥ २९ ॥ संघातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥ तां क्षमां सुविभक्ताङ्गीं विनाभरणशोभिनीम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३० ॥ हर्षजानि च सोऽश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम् ॥ मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१ ॥ नमस्कृत्वा स रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान् संवृतोभवत् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् ॥ विचिन्वतश्च वैदेहीं किंचिच्छेषा निशाभवत् ॥ १ ॥ षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् ॥ शुश्राव ब्रह्मघोषांश्च विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २ ॥ अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः ॥ प्राबुध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥ ३ ॥ विबुध्य तु यथाकालं राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ स्रस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ॥ ४ ॥ ॥

ति ॥ राघवं नमश्चक्रे । उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वान्नमस्करोति देवानित्यादाविव द्वितीया ॥ ३१ ॥ नमस्कृत्वेति ॥ संवृतः राक्षस्यदर्शनाय शिंशुपापर्णैर्गूढोऽभूत् ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दर० सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ तथेत्यादि ॥ विप्रेक्षमाणस्य विचिन्वतश्च । विप्रेक्षमाणे विचिन्वति च तस्मिन्नित्यर्थः । " यस्य च भावेन० " इत्यर्थे षष्ठी ॥ १ ॥ षडङ्गेति ॥ विरात्रे

अपररात्रे "अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" इत्यत्र चकारादव्ययादुत्तरस्य रात्रिशब्दस्य समासान्तोच्प्रत्ययः । ब्रह्मरक्षसां ब्राह्मणत्व-
विशिष्टरक्षसाम् । ब्रह्मघोषान् वेदघोषान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ भृशमिति ॥ नियुक्तः प्रेरितः ॥ ५ ॥ स इत्यादि ॥ वीथीः उद्यानवीथीः ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अङ्गनेति ॥ महेन्द्रं देवगन्धर्वयोषित इव व्रजन्तम् तम् । अङ्गनाशतमात्रम् अनुव्रजत् अन्वव्रजत् ॥ १० ॥ दीपिका इति ॥

भृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः ॥ न स तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूहितुम् ॥५॥ स सर्वा-
भरणैर्युक्तो बिभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् ॥ तां नगैर्बहुभिर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥६॥ वृतां पुष्करिणीभिश्च ना-
नापुष्पोपशोभिताम् ॥ सदामदैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुताम् ॥ ७ ॥ ईहामृगैश्च विविधैर्जुष्टां दृष्टिमनोह-
रैः ॥ वीथीः संप्रेक्षमाणश्च मणिकाञ्चनतोरणाः ॥ ८ ॥ नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् ॥ अशोकव-
निकामेव प्राविशत्संततद्रुमाम् ॥ ९ ॥ अङ्गनाशतमात्रं तु तं व्रजन्तमनुव्रजत् ॥ महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवग-
न्धर्वयोषितः ॥ १० ॥ दीपिकाः काञ्चनीः काश्चिज्जगृहुस्तत्र योषितः ॥ बालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि
चापराः ॥ ११ ॥ काञ्चनैरपि भृङ्गारैर्जह्रुः सलिलमग्रतः ॥ मण्डलाग्रान् बृसीं चैव गृह्यान्याः पृष्ठतो ययुः ॥
॥ १२ ॥ काचिद्रत्नमयीं स्थालीं पूर्णां पानस्य भामिनी ॥ दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना ॥१३॥
राजहंसप्रतीकाशं छत्त्रं पूर्णशशिप्रभम् ॥ सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ ॥ १४ ॥ निद्रामदपरी-
ताक्ष्यो रावणस्योत्तमाः स्त्रियः ॥ अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्लता इव ॥ १५ ॥ ॥

तालवृन्तानि व्यजनानि ॥ ११ ॥ काञ्चनैरिति ॥ भृङ्गारैः कनकालुकाभिः । भृङ्गारः कनकालुकेत्यमरः । मण्डलाग्रान् असिविशेषान् । मण्ड-
लाग्रो नतार्थक इति वैजयन्ती । बृसीम् आस्तरणम् । गृह्य गृहीत्वा ॥ १२ ॥ काचिदिति ॥ पानस्य पूर्णां पीयत इति पानं मधु तस्य पूर्णां ते-
न पूर्णाम् । "पूरणगुण०" इत्यादिना सुहितार्थयोगे षष्ठीसमासनिषेधज्ञापकादत्र षष्ठी । स्थालीं पात्रीम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥

व्याविद्धेति ॥ व्याविद्धाः व्यत्यस्ततया न्यस्ताः । समामृदितवर्णकाः सम्मृष्टानुलेपनाः । अङ्गरागः समालम्भो वर्णकश्च विलेपनमिति निघण्टुः॥१६॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ स चेति ॥ मदेनाश्चिता गतिर्यस्य स मदाश्चितगतिः ॥ १९ ॥ २० ॥ तं चेत्यादि ॥ द्वारदेशम् अशोकवनद्वारदेशम् । गन्धतैलं गन्धवासिततैलम् । समक्षं प्रत्यक्षम् । अपविद्धशरासनम् अधृतशरासनम् । मथितामृतफेनाभं मथितम् तक्रम् अमृतं धारोष्णं तयोर्यत् फेनं तदा-

व्याविद्धहारकेयूराः समामृदितवर्णकाः ॥ समागलितकेशान्ताः सस्वेदवदनास्तथा ॥ १६ ॥ घूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः ॥ स्वेदक्लिष्टाङ्गकुसुमाः सुमाल्याकुलमूर्धजाः ॥ १७ ॥ प्रयान्तं नैर्ऋतपतिं नार्यो मदिरलोचनाः ॥ बहुमानाच्च कामाच्च प्रिया भार्यास्तमन्वयुः ॥ १८ ॥ स च कामपराधीनः पतिस्तासां महाबलः ॥ सीतासक्तमना मन्दो मदाश्चितगतिर्बभौ ॥ १९ ॥ ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् ॥ शुश्राव परमस्त्रीणां स कपिर्मारुतात्मजः ॥ २० ॥ तं चाप्रतिमकर्माणमचिन्त्यबलपौरुषम् ॥ द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २१ ॥ दीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम् ॥ गन्धतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभिरग्रतः ॥ २२ ॥ कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्मताम्रायतेक्षणम् ॥ समक्षमिव कन्दर्पमपविद्धशरासनम् ॥ २३ ॥ मथितामृतफेनाभमरजो वस्त्रमुत्तमम् ॥ सलीलमनुकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे ॥ २४ ॥ तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पघनावृतः ॥ समीपमिव संक्रान्तं निध्यातुमुपचक्रमे ॥ ॥ २५ ॥ अवेक्षमाणस्तु ततो ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरास्त्रियः ॥ २६ ॥ ॥

भम् । निरम्बु घोलं मथितं धारोष्णं त्वमृतं पय इत्युभयत्र वैजयन्ती । विमुक्तं स्वस्थानात्प्रचलितम् । अङ्गदे सक्तं वस्त्रं सलीलं यथा भवति तथा अनुकर्षन्तमित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तमिति ॥ पत्रविटपे पत्रवति विटपे । लीनः छन्नः । पत्रपुष्पघनावृतः पत्रपुष्पसमूहावृतः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । यद्वा दूरे समागतमपि तेजसा समीपे संक्रान्तमिव स्थितम् । तं निध्यातुं द्रष्टुमुपचक्रमे । निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणमित्यमरः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ताभिरिति ॥ प्रमदावनम् अन्तःपुरोद्यानम् ॥ २७ ॥ क्षीब इति ॥ क्षीबः मत्तः । शङ्कुकर्णः गर्वेण स्तब्धकर्ण इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ रावणोयमिति ॥ अवप्लुतः अवरूढः । रावणचेष्टास्सर्वा द्रष्टुं पूर्वस्थानादधःशाखां समाश्रित इत्यर्थः ॥३०॥ स इति ॥ सः हनुमान् । तथा पूर्वोक्तरीत्या । उग्रतेजास्सन्नपि । तस्य रावणस्य । तेजसा निर्धूतः सन् । पत्रगुह्यान्तरे पत्रगूढप्रदेशे । संवृतोभवत् गूढोभवत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-

ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशाः ॥ तन्मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७ ॥ क्षीबो विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः ॥ तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ॥२८॥ वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ तं ददर्श महातेजास्तेजोवन्तं महाकपिः ॥ २९ ॥ रावणोयं महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः ॥ अवप्लुतो महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३० ॥ स तथाप्युग्रतेजाः सन्निर्धूतस्तस्य तेजसा ॥ पत्रगुह्यान्तरे सक्तो हनुमान् संवृतोभवत् ॥ ३१ ॥ स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् ॥ दिदृक्षुरसितापाङ्गामुपावर्तत रावणः ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता ॥ रूपयौवनसंपन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १ ॥ ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ॥ प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २ ॥ आच्छाद्योदरमूरुभ्यां बाहुभ्यां च पयोधरौ ॥ उपविष्टा विशालाक्षी रुदन्ती वरवर्णिनी ॥ ३ ॥ दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः ॥ ददर्श सीतां दुःखार्तां नावं सन्नामिवार्णवे ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

चिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

तस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्॥ततः रावणागमनानन्तरम् । तस्मिन्नेव काले तदागमनानन्तरकाल एव । भूषणोत्तमभूषितं रूपयौवनसंपन्नम् रावणं ततो दृष्ट्वैव तत्र दूरदेश एव दृष्ट्वा प्रावेपतेति संबन्धः ॥ १ ॥२ ॥ ३ ॥ दशग्रीवस्त्वित्यादि ॥ मलमण्डनचित्राङ्गीं मलरूपमनन्यण्डे चित्राङ्गीम् । म-

लावृतामप्याश्चर्यावेदद्दामित्यर्थः । मृणाली पङ्कदिग्धेवेत्यत्र येत्यध्याहार्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ समीपमित्यादि ॥ आविष्टां मणिमन्त्राद्यभिभूताम् । धूप्यमानां सन्तप्यमानाम् । धूमः केतुरिव धूमकेतुः (?) । केतुना ग्रहेणेत्यर्थः । यद्वा ग्रहेण ग्राहकेण आच्छादकेनेति धूमकेतुर्विशिष्यते । वृत्ते-

असंवृतायामासीनां धरण्यां शंसितव्रताम् ॥ छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः ॥५॥ मलमण्डनचित्राङ्गीं
मण्डनार्हाममण्डिताम् ॥ मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ ६ ॥ समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदिता-
त्मनः ॥ संकल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः ॥७॥ शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् ॥ दुःखस्यान्तमप-
श्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ॥ ८ ॥ वेष्टमानां तथाविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव ॥ धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना
॥ ९ ॥ वृत्तशीलकुले जातामाचारवति धार्मिके ॥ पुनः संस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले ॥ १० ॥ अभूतेना-
पवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥ आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥११॥ सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धा-
मिव विमानिताम् ॥ पूजामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ॥ १२ ॥ आयतीमिव विध्वस्तामाज्ञां प्रति-
हतामिव ॥ दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहृतामिव ॥ १३ ॥ पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव ॥
प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् ॥ १४ ॥ वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिखामिव ॥ पौर्णमासीमिव
निशां राहुग्रस्तेन्दुमण्डलाम् ॥ १५ ॥ उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम् ॥ हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलां
पद्मिनीमिव ॥ १६ ॥ पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्रावितामिव ॥ परया मृजया हीनां कृष्णपक्षनिशामिव ॥ १७ ॥

ति ॥ वृत्तं दृढं शीलं स्वभावो यस्य तत् तच्च तत् कुलं च तस्मिन् । आचारवति समयाचारवति । धार्मिके यज्ञादिधर्मप्रधाने एवंभूते कुले जाताम् । संस्कारमापन्नां विवाहरूपसंस्कारमापन्नाम् । अतः संस्कारद्वारा दुष्कुले पुनर्जातामिव स्थिताम् । कुमाराणामुपनयनमिव कुमारीणां विवाहो द्वितीयं जन्म । वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः इति स्मृतेः । सन्नां क्षीणाम् । श्रद्धामिव विमानिताम् अवमानितामित्यर्थः । अवमाने हि

कृते अवमन्तरि श्रद्धा मन्दी भवति। पूजामिव परिक्षीणां स्वल्पपूजाद्रव्यामित्यर्थः। प्रतिहतां निष्फलाम्। आयतीं धनलाभम्। विध्वस्तां मन्दीभूताम्। प्रतिहताम् अननुष्ठिताम्। दीप्तां दाहयुक्ताम्। काले उत्पातकाले। पूजामपहृतामिव। अत्र पूजाशब्देन पूजाद्रव्यमुच्यते। विध्वस्तां हिमादिहताम्। तमोध्वस्तां तमःसंवृताम्। उपक्षीणां स्वल्पजलामित्यर्थः। परामृष्टां शूद्रादिभिरिति शेषः। उत्कृष्टपर्णकमलाम् उद्धृतपत्रकमलाम्। विस्राविताम् रोधोभङ्गादिना अन्यनिर्गमितजलामित्यर्थः। मृजया उद्वर्तनाद्यङ्गशोधनेन। सुजाताङ्गीं सुन्दराङ्गीम्। आलितां बद्धाम्। अल्पाहारां तो-

सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ॥ तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १८ ॥ गृहीतामालितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् ॥ निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव ॥ १९ ॥ एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः ॥ नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २० ॥ उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च ॥ परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ॥२१॥ आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव ॥ भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥२२॥ समीक्षमाणां रुदतीमनिन्दितां सुपक्ष्मताम्रायतशुक्ललोचनाम् ॥ अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः ॥२३॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एको०सर्गः ॥१९॥

स तां पतिव्रतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ॥ साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १ ॥ ॥

यमात्राहारामित्यर्थः। यद्वा अल्पाहारां मितभोजिनीमित्युत्तमस्त्रीलक्षणमुच्यते। आयाचमानामिति। रघुमुख्यस्य कर्तुः दशग्रीवपराभवं भावेन मनसा आयाचमानां प्रार्थयन्तीमिव स्थिताम्। समीक्षमाणां रक्षकं समीक्षमाणाम्। सुपक्ष्मेति। अन्ते ताम्रं मध्ये शुक्लमस्या लोचनमित्युच्यते ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

स तामित्यादि ॥ साकारैः सेङ्गितैः। आकारास्त्विङ्गिताकृतीत्यमरः। न्यदर्शयत स्वाभिप्रायमिति शेषः। सीतायै स्वाभिप्रायं प्रकाशितवानित्यर्थः ॥१॥

मां दृष्ट्वेति ॥ अदर्शनं अदृश्यत्वम् ॥ २ ॥ मां दृष्ट्वा भीतिर्न कर्तव्येत्याह—कामय इति ॥ ३ ॥ अन्ये च भयहेतवोत्र न सन्तीत्याह—नेहेति ॥ ४ ॥ परदारेच्छादोष इत्याशङ्क्याह—स्वधर्म इति ॥ संप्रमथ्य बलात्कृत्य । कामम् अत्यन्तम् । यथाकामं यथेच्छम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ देवीति ॥ प्रणयस्व स्नेहं कुरु ॥ ७ ॥ एकवेणीति ॥ एकवेणी असीमन्तितवेणी । धराशय्या भूशयनम् । औपयिकानि युक्तानि । युक्तमौपयिकमित्यमरः ॥

मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् ॥ अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ २ ॥ कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये ॥ सर्वाङ्गगुणसंपन्ने सर्वलोकमनोहरे ॥ ३ ॥ नेह केचिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः ॥ व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४ ॥ स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वथैव न संशयः ॥ गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५ ॥ एवं चैतदकामां तु न त्वां स्प्रक्ष्यामि मैथिलि ॥ कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥ देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये ॥ प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ॥ ७ ॥ एकवेणी धराशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् ॥ अस्थानेप्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि ते ॥ ८ ॥ विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरूणि च ॥ विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥ महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च ॥ गीतं नृत्तं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि ॥ १० ॥ स्त्रीरत्नमपि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् ॥ मां प्राप्य हि कथं नु स्यास्त्वमनर्हा सुविग्रहे ॥ ११ ॥ इदं ते चारु संजातं यौवनं व्यतिवर्तते ॥ यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः शीघ्रमपामिव ॥ ॥ १२ ॥ त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्ता स विश्वसृक् ॥ नहि रूपोपमा त्वन्या तवास्ति शुभदर्शने ॥ १३ ॥ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ स्त्रीरत्नमिति ॥ मां प्राप्य हीति । हिः पादपूरणे अप्यर्थो वा । हे सुविग्रहे मां प्राप्यापि कथमनर्हा स्याः ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्वामिति ॥ उपरतः निवृत्तः । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । उत्तरोत्तरं सातिशयं रूपं सिसृक्षुर्विधाता त्वां सृष्ट्वा इतः परं सातिशयं रूपं स्रष्टुं न शक्यत इति धिया सृष्टेरुपरत इति मन्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वामिति॥कः अतिवर्तेत । न कोपीत्यर्थः ॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ असकृदिति ॥ विमृदितध्वजाः भग्नध्वजाः । प्रत्यनीकेषु शत्रुषु मध्ये॥२०॥ इच्छयेति॥ प्रतिकर्म अलंकारः । प्रतिकर्म प्रसाधनमित्यमरः । अवसज्यन्ताम् अर्प्यन्ताम् । प्रतिकर्मणा संयुक्तं पश्यामि पश्येयम्॥२१॥२२॥प्रतिकर्मे-

त्वां समासाद्य वैदेहि रूपयौवनशालिनीम् ॥ कः पुमानतिवर्तेत साक्षादपि पितामहः ॥ १४ ॥ यद्यत्पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने ॥ तस्मिंस्तस्मिन् पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५ ॥ भव मैथिलि भार्या मे मोहमेनं विसर्जय ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ॥ सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ १६ ॥ लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रमथ्याहृतानि वै ॥ तानि मे भीरु सर्वाणि राज्यं चैतदहं च ते ॥ १७ ॥ विजित्य पृथिवीं सर्वां नानानगरमालिनीम् ॥ जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८ ॥ नेह पश्यामि लोकेन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत् ॥ पश्य मे सुमहद्वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १९ ॥ असकृत्संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः ॥ अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः ॥ २० ॥ इच्छया क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् ॥ २१ ॥ सप्रभाण्यवसज्यन्तां तवाङ्गे भूषणानि च ॥ साधु पश्यामि ते रूपं संयुक्तं प्रतिकर्मणा ॥ २२ ॥ प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने ॥ भुङ्क्ष्व भोगान् यथाकामं पिब भीरु रमस्व च ॥ २३ ॥ यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च ॥ ललस्व मयि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च ॥ मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललन्तां बान्धवास्तव ॥ २४ ॥ ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशश्च मे ॥ २५ ॥ किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवाससा ॥ निक्षिप्तविजयो रामो गतश्रीर्वनगोचरः ॥ व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥ २६ ॥ ॥

ति॥दाक्षिण्येन सरलत्वेन । भुङ्क्ष्व अनुभव । दक्षिणे सरलोदारावित्यमरः॥२३॥ यथेष्टमिति ॥ ललस्व प्रीतिं कुरु । "लल, ईप्सायाम्" इति धातुः॥२४॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ ऋद्धिमित्यादि ॥ ऋद्धिं संपदम् । श्रियं भाम् ॥ २५ ॥ एवमात्मानं प्रशस्य रामं निन्दति—किं करिष्यसीत्यादिना ॥ निक्षिप्त-

विजयः त्यक्तविजय इत्यर्थः । स्थण्डिलशायी भूतलशायी ॥ २६ ॥ नहीति ॥ वाशब्दोवधारणे । द्रष्टुमपि नोपलप्स्यत एवेत्यर्थः । दर्शनमात्रफलमपि दर्शनं न प्राप्स्यसीत्यर्थः (?)। पुरोऽग्रे बलाका येषां ते पुरोबलाकाः तैः । अनेन मेघानामतिविपुलतोच्यते । महामेघेष्वेव बलाकासंचारवर्णनात् ॥ ❋रामानुजीयम्❋ नहीति ॥ वाशब्दोवधारणे । द्रष्टुं वा नोपलप्स्यत एवेत्यर्थः । पुरोबलाकैरसितैरिति विशेषणाद्वर्षासंबन्धिता द्योत्यते ॥२७॥ न चा

नहि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलप्स्यते ॥ पुरोबलाकैरसितैर्मेघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् ॥ २७ ॥ न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः ॥ हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव ॥२८॥ चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ॥ मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा ॥ २९ ॥ क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलंकृताम् ॥ त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ॥ ३० ॥ अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः ॥ यावन्त्यो मम सर्वासामैश्वर्यं कुरु जानकि ॥ ३१ ॥ मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवराः स्त्रियः ॥ तास्त्वां परिचारिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा ॥ ३२ ॥ यानि वैश्रवणे सुभ्रु रत्नानि च धनानि च ॥ तानि लोकांश्च सुश्रोणि मां च भुङ्क्ष्व यथासुखम् ॥ ३३ ॥ न रामस्तपसा देवि न बलेन न विक्रमैः ॥ न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि वा ॥ ३४ ॥ पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान् धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च ॥ मयि लल ललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३५ ॥ ॥

पीति ॥ हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिवेति वैधर्म्यदृष्टान्तः । अत्र कीर्तिशब्देन भार्या लक्ष्यते । हिरण्यकशिपुरिन्द्रहस्तगतां भार्यां पुनः प्राप्तवानित्येतच्छ्रीभागवते प्रसिद्धम् । व्यलुम्पन् राजशिबिरममरा राज्यकाङ्क्षिणः । इन्द्रस्तु राजमहिषीं [illegible] मम चाग्रहीत् ॥ इत्यादिप्रह्लादवचनात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अन्तःपुरेति ॥ ऐश्वर्यम् अन्तःपुरैश्वर्यम् । स्वामिनीत्वं कुरु प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यानीति ॥ भुङ्क्ष्व स्वाधीनं कुरु ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पिबेति ॥ पिब मद्यमिति शेषः । विहर सञ्चर । विहारशब्दस्य संचारेपि प्रयोगात् ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥
तस्येत्यादि ॥ १ ॥ दुःखार्तेत्यादि ॥ तृणमिति । रावणस्य साक्षात्संभाषणानर्हत्वात्तृणव्यवधानकरणम् । प्रत्युवाचेति पुनरभिधानं वचनप्रकारविशेषकथनार्थम् । दुःखार्ताया अपि शुचिस्मितत्वाभिधानं वस्तुस्वभावेन सस्मितवत् प्रतीयमानत्वात् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ तृणमन्तरतः कृत्वेति । परपुरुषमुखं निरीक्ष्य वार्ता न कर्तव्येति मर्यादया वा तृणवदलक्षीकृत्य वा अस्मद्वक्ष्यमाणवचनं तृणसमानमित्ययं न लक्षीकरोतीति बुद्ध्या वा ।

कुसुमिततरुजालसंततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि॥ कनकविमलहारभूषिताङ्गि विहर मया सह भीरु काननानि ॥ ३६ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः॥ आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच शनैर्वचः॥ १ ॥ दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी ॥ चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥ तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ॥ २ ॥ निवर्तय मनो मत्तः स्वजने क्रियतां मनः ॥ न मां प्रार्थयितुं युक्तं सुसिद्धिमिव पापकृत् ॥
॥ ३ ॥ अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ॥ कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ॥ ४ ॥
एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी ॥ राक्षसं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ ॥

स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान् । स शूरः स च विक्रान्तो यं त्वं देवि निरीक्षसे ॥ इत्युक्तकटाक्षपातार्हो भवतीति वा । स्वामिना तृणमादाय काकासुरनिरासवत् अनेन तृणेनैतन्निरासः कार्य इति वा । अचेतनं चेतनं कृत्वा सम्बोधनेन वाक्यं वदामीति बुद्ध्या वा । आसन्नस्यास्य व्यवधानेन भाव्यमिति बुद्ध्या वा । पशुसमानस्य तव इदमेव भोग्यमिति बुद्ध्या वा । रामविरोधेन भवान् सानुबन्धो न शिष्यति तृणं छित्त्वा निवेदने इति वा तृणं मध्ये स्थापयित्वा ॥ २ ॥ ३ ॥ अकार्यमिति ॥ एकः पतिर्यस्यास्सा एकपत्नी तया । "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति ङीप् ॥ ४ ॥ एवमिति ॥ पृष्ठतः कृत्वा अनादृत्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नाहमिति ॥ सतो अहं तव औपयिकी युक्ता भार्या न किन्तु परिहार्या। साधूनां सतां धर्मं साधुधर्मम् । साधूनां व्रतं साधुव्रतम् । साधु सम्यक् । चर ॥ ६ ॥ यथेति ॥ आत्मानमुपमां कृत्वा यथा तव दारा रक्ष्यास्तथान्येषां दारा रक्ष्याः । तस्मात् स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ७ ॥ अतुष्टमिति ॥ अतुष्टम् अतृप्तम् । निकृतिप्रज्ञम् निकृतौ शाठ्ये प्रज्ञा यस्य तम् । पराभवम् आयुरैश्वर्यादिक्षयरूपम् ॥ ८ ॥ इह सन्त इति ॥ इह अतिविशालेपि दुर्जनसंकुले देशे। सन्तः त्वामनर्थान्निवारयन्तः । न सन्ति वा न सन्ति किम् सन्त्येव । श्रीविभीषणप्रभृतीनां संभवान्न सन्तीति कथं वक्तुं शक्यम् । सतो वा नानुवर्तसे । तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया: । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ इत्युक्तरीत्या प्रणिपातमन्तरेण न ते उपदिशन्ति ।

नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तव ॥ साधुधर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर ॥ ६ ॥ यथा तव तथान्येषां दारा रक्ष्या निशाचर ॥ आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ७ ॥ अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चलितेन्द्रियम् ॥ नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८ ॥ इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे ॥ तथाहि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥ वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः ॥ राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥ अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ॥ समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥ तथेयं त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसंकुला ॥ अपराधात्तवैकस्य न चिराद्विनशिष्यति ॥ १२ ॥ ॥

त्वं च तत्पादेषु कदाचिदपि न प्रणतवानसि । कथमिदं भवती जानातीत्याशङ्क्याह–तथाहीति । तथाहि विपरीता ते बुद्धिः तव बुद्धिवैपरीत्यमेव तव शिष्टाननुवर्तनं सूचयतीत्यर्थः । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् कथं मदीया बुद्धिस्त्वया ज्ञायत इत्यत्राह–आचारवर्जितेति । आचारवर्जिता तव दुरनुष्ठानमेव तव बुद्धिं द्योतयतीति भावः ॥ ९ ॥ वच इति ॥ पूर्वश्लोके रावणस्याभाव उपन्यस्तः । अनेन राक्षसाभावपक्ष उपन्यस्यते–मिथ्याप्रणीतात्मा मिथ्यास्निग्धात्मा । स्नेहीति भावयन्निवेति यावत् । त्वं विचक्षणैस्साधुभिरुक्तं पथ्यं हितं वचः राक्षसानामभावाय न प्रतिपद्यसे नाङ्गीकरोषि वा । राक्षसेषु स्नेहं भावयन् तद्विनाशमेव हृदि कृत्वा साधु वचनं न शृणोषीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥

स्वकृतैरिति ॥ रावणादीर्घदर्शिन इत्यत्र रावणेति संबुद्धिः । निकृताः त्वया वञ्चिताः ॥१३॥१४ ॥ शक्येति ॥ अनेन रावणोक्तप्रलोभनानामुत्तरमुच्यते । ऐश्वर्येण अन्तःपुरस्त्रीणामीश्वरत्वेन । धनेन आभरणादिना वा । लोभयितुं वञ्चयितुम् । अहं न शक्या । अत्र हेतुमाह—अनन्येति । अहं नित्यानपायिनी । राघवेण रघुकुलावतीर्णेन विष्णुना । अनन्या अविभक्ता । यत्र यत्र कुले विष्णुरवतरति तत्र तत्रावतीर्णा लक्ष्मीरित्यर्थः । तृतीयया तत्परतन्त्रा चास्मीति द्योत्यते । न केवलं तस्य परतन्त्राहं प्रत्युत तस्याप्यतिशयावहेति दृष्टान्तेन द्योतयति—भास्करेणेति । प्रभा हि भास्करस्याप्यतिशयमावहति तथैव हि मारीचो भवन्तं प्रति निवेदितवान् । अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजेति । किं तद्धितवचनमपि मोहेन विस्मृ-

स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः ॥ अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः ॥ १३ ॥ एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निकृता जनाः॥ दिष्ट्यैतद्व्यसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः ॥ १४ ॥ शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ॥ अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा ॥ १५ ॥ उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् ॥ कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्य चित् ॥ १६ ॥ अहमौपयिकी भार्या तस्यैव वसुधापतेः॥ व्रतस्नातस्य धीरस्य विद्येव विदितात्मनः ॥ १७ ॥ ॥

तोसीति तत्त्वमाह ॥ १५ ॥ उपधायेति ॥ लोकनाथस्य सर्वैर्ब्रह्मादिदेवगणैः स्वस्वपदप्राप्तये नाथ्यमानस्य याच्यमानस्य । "नाधृ, याच्ञायाम्" इति धातुः । तस्य रामस्य । सत्कृतं भुजं दक्षिणं भुजमित्यर्थः । उपधाय उपधानीकृत्य । तेन तत्परिष्वक्तत्वं गम्यते । एवं श्लाघिताहम् अन्यस्य ततो भोगं याचमानस्य कस्यचिदनामधेयस्य क्षुद्रस्य त्वादृशः भुजम् असत्कृतं कथं नामोपधास्यामि । न कथंचिदपीत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥ अहमिति ॥ अहं तु शीलवयोवृत्ता तस्यैव तुल्यशीलवयोवृत्तस्य वसुधापतेः औपयिकी उचिता भार्या । ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति भूमिनाथस्याहं लक्ष्मीदेव्युचितेति हृदयम् । कथमिव । व्रतस्नातस्य वेदव्रतैः स्नातस्य । धीरस्य धीमतः ब्राह्मणस्य । विदितात्मनः आत्मज्ञानवतः । विद्येव योगाभ्यासरूपविद्येव ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

पथिचोरं पानीययाचकवद्रावणमर्थयते—साध्विति ॥ साधु रावण । मद्वियोगेन त्वत्क्रौर्यमधिकं जातमिति भावः । एवमुत्कटक्रौर्यं प्रति याचनात् स्वस्यातिशयो व्यज्यते । रामेण सर्वाङ्गसुन्दरेण माम् तस्यानन्यार्हां तद्वियोगे जीवितं धारयितुमशक्ताम् । नच सीतेत्यादि । समानय संगमय । तत्र हेतुः दुःखितामिति । करेण्वा गजवध्वा । वाशितया यौवन गतया । वाशिता युवतिः प्रोक्ता कलभः करिपोतक इति वचनात् । यद्वा वासितयेति पाठः । वने वासितया बद्धया । अत्र विभक्तिव्यत्यासः कार्यः । वने वासितां करेणुं गजाधिपेनेवेति । वस्तुतस्तु यथान्यास एवान्वेति । रामेण संगमनं नाम रामाह्वानम् । नहि पुनरपि रामस्थानं तेन नेतुमीष्टे । किन्त्वत्र राममाहूय समर्पणमेव अत एव करेण्वा गजाधिपमित्युक्तम् ॥ १८ ॥ एवं रावणे जननीत्वप्रतिपत्तिं विहाय कानिचिदसंगतानि जल्पति देवी खिन्ना सती कोयमस्य स्वभावः कथमस्य को-

साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम् ॥ वने वाशितया सार्धं करेण्वेव गजाधिपम् ॥ १८ ॥ मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता ॥ वधं चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः ॥ विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ॥ १९ ॥ तेन मैत्री भवतु मे यदि जीवितुमिच्छसि ॥ प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् ॥ २० ॥ मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ ॥

प्युपदेष्टा सेत्स्यतीति इह सन्तो न वासन्तीत्यादिना । विचिन्त्य दयावती स्वयमेवोपदिशति मातृत्वप्रयुक्तवात्सल्येन—मित्रमिति ॥ रामं शरणं गच्छेत्युक्ते तत्र रावणस्सहेत दुर्मानितया आत्मसद्बुद्ध्यनुसारेण मित्रमित्याह । किंच शरणागतं स्वस्याधीनं मन्यते देवी देवश्च । अत एव रामो वक्ष्यति । मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचनेति । इमं च तथाह । मित्रमिति । रामः मित्रं कर्तुं युक्तमित्यर्थः । मित्रशब्दापेक्षया औपयिकमिति नपुंसकनिर्देशः । स्थानं परीप्सता मार्गचोरस्यापि भूमौ पदानि स्थापयित्वा चौर्यं कर्तव्यम् । तवापि यदि स्थानमभीप्सितं तर्हि तमेव भजेत्यर्थः । शरणागतिदैन्यादपि मरणमेव वरमिति यदि मन्यसे तदानीं तद्भजनं कर्तव्यमित्याह—वधं चानिच्छता घोरं तव सम्यङ्मरणं न दास्यति । त्वां संस्थास्य त्वत्समक्षं त्वत्सन्तानजान् हिंसित्वा ततस्ते चित्रवधं करिष्यति तं यदि नेच्छसि तदा प्र- ॥ ५९ ॥

त्व्य इत्यर्थः । त्वया तत् प्रतीकारावलोकनेन त्वयावश्यं तच्छरणागतिः कर्तव्या । एवं स रक्षक इत्यत्र किं प्रमाणं तत्राह—असौ निरन्तरप्रत्ययेनास्या रामः प्रत्यक्ष इव भासते । रावणस्यापि मायामृगानुसरणसमये तदाकारदर्शनजभयेन वृक्षे वृक्षे च पश्यामीत्युक्तरीत्या पुरस्थित इव भासते । पुरुषर्षभः मत्कृतापराधेन कथं मामङ्गीकरिष्यतीत्येवं त्वया न चिन्तनीयम् । आनुकूल्यलेशे सति सर्वमपराधं विस्मरिष्यति पुरुषधौरेयत्वात् । मित्रकरणप्रकारमाह—प्रसादयस्वेति । त्वं चेत्यनेनाहमपि प्रसादयिष्यामीति सिद्धम् । प्रयतो भूत्वा मनःकालुष्यं

एवं हि ते भवेत्स्वस्ति संप्रदाय रघूत्तमे ॥ अन्यथा त्वं हि कुर्वाणो वधं प्राप्स्यसि रावण ॥ २२ ॥ वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम् ॥ त्वद्विधं तु न संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ २३ ॥ रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् ॥ शतक्रतुविसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव ॥ २४ ॥ इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः ॥ इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षणाः ॥ २५ ॥ रक्षांसि परिनिघ्नन्तः पुर्यामस्यां समन्ततः ॥ असंपातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २६ ॥ राक्षसेन्द्रमहासर्पान् स रामगरुडो महान् ॥ उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २७ ॥ अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिन्दमः ॥ असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २८ ॥ जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले ॥ अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्यक्त्वेत्यर्थः । निर्यातयितुं प्रत्यर्पयितुम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ एवमिति ॥ संप्रदाय स्थितायेति शेषः ॥ २२ ॥ वर्जयेदिति ॥ उत्सृष्टम् इन्द्रमुक्तं वज्रम् अन्तकश्च त्वद्विधं वर्जयेत् । राघवस्त्वद्विधं न वर्जयेदिति सम्बन्धः ॥२३॥ रामस्येति ॥ महास्वनं महानादं नादो नाम स्वरावयवविशेषः ॥ २४ ॥ इहेति ॥ रामलक्ष्मणलक्षणाः रामलक्ष्मणनामाङ्काः । असंपातम् अनवकाशम् ॥ २५ ॥२६॥ राक्षसेन्द्रमहासर्पानिति ॥ रूपकोक्तमेवोपमयाप्याह—वैनतेय इति॥२७॥न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हतीत्युक्तस्योत्तरमाह—अपनेष्यतीति ॥ जनस्थान इति॥एतत् युद्धं विना चौर्येणापहरणम्॥२८॥२९॥

आश्रममिति ॥ गोचरं गतयोः बाह्यदेशं गतयोः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्य त इति ॥ तस्य ते असमर्थतया चोरवृत्तेस्तव ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां विग्रहे सति युद्धे सति । युगग्रहण संयुगे जयग्रहणम् । अस्थिरम् असंभावितम् । यद्वा युगग्रहणं युद्धारम्भः । अस्थिरम् अध्रुवम् किंतु ताभ्यां प्रसह्य वधस्ते सिद्ध इति दृष्टान्तेनाह—वृत्रस्येवेति । वृत्रस्य एकस्य बाहोर्द्वाभ्यामिन्द्रस्य बाहुभ्यां सह विग्रहे सति निग्रह इव जय इव । वृ-

आश्रमं तु तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः ॥ गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाधम ॥३०॥ नहि गन्धमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया ॥ शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥ ३१ ॥ तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् ॥ वृत्रस्येवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य निग्रहः ॥ ३२ ॥ क्षिप्रं तव स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह ॥ तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ॥ ३३ ॥ गिरिं कुबेरस्य गतोपधाय वा सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः ॥ असंशयं दाशरथेर्न मोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोशनेरिव ॥३४॥ इतिश्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसाधिपः ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥ १ ॥ यथा यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा ॥ यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा ॥ २ ॥ संनियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः ॥ द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ॥ ३ ॥ वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन् किल निबद्ध्यते ॥ जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥ ४ ॥ ॥

त्रस्यैकेन बाहुना इन्द्रस्य द्वयोर्बाह्वोरिव एकेन त्वया तयोर्द्वयोर्जयो न शक्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ क्षिप्रमिति ॥ सः नाथ इति पदच्छेदः ॥ ३३ ॥ गिरिं कुबेरस्य गतोपधाय वेति ॥ अपधाय अपक्रम्य । कुबेरस्य गिरिं कैलासम् । कैलासस्थानमलकेत्यमरः ॥३४॥ इति श्रीगो॰श्रीरा॰एकविंशः सर्गः ॥२१॥ सीताया इत्यादि ॥ १ ॥ सान्त्वयिता अनुनेता ॥ २ ॥ संनियच्छतीति ॥ संनियच्छति निरुणद्धि । द्रवतः धावतः । अमार्गमिति च्छेदः ॥ ३ ॥ वाम इति ॥ वामः प्रतिकूलः । मनुष्याणां प्राणिनाम् । अनुक्रोशः कृपा । परिभवादिप्रदानेन मनुष्याणां प्रतिकूलः कामः यस्मिन् जने

निबध्यते तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च जायते किल । मिथ्या प्रव्रजिते कपटेन वन्यवृत्तिभाजि रामे रतां सक्ताम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ एवमि-
ति ॥ क्रोधसंरम्भसंयुक्तः क्रोधप्रणयाभ्यां संयुक्तः ॥ ७ ॥ द्वौ मासाविति ॥ ते मया योवधिः कृतः मासान् द्वादशभामिनीत्यारण्यकाण्डोक्ते-
र्द्वादशमासात्मकोवधिः कल्पितः । अत्र द्वौ मासाववशिष्टौ । तौ द्वौ मासौ । मे मया । रक्षितव्यौ प्रतीक्षणीयौ । ततः तस्मात्कारणात् । मम

एतस्मात्कारणान्न त्वां घातयामि वरानने ॥ वधार्हामवमानार्हां मिथ्या प्रव्रजिते रताम् ॥ ५ ॥ परुषा-
णीह वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् ॥ तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा तु
वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥ क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥ द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे यो-
वधिस्ते मया कृतः ॥ ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां भर्तारं माम-
निच्छतीम् ॥ मम त्वां प्रातराशार्थमारभन्ते महानसे ॥ ९ ॥ तां तर्जमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् ॥
देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १० ॥ ओष्ठप्रकारैरपरा वक्त्रनेत्रैस्तथापराः ॥ सीतामाश्वास-
यामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा ॥ ११ ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् ॥ उवाचात्महितं
वाक्यं वृत्तशौण्डीर्यगर्वितम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

शयनमारोहेत्यन्वयः । प्रातराशार्थं मासद्वयान्तर्गतरात्रिसमाप्त्यनन्तरम् हिंसायां कालविलम्बं विना प्रातःकालिकाशनार्थमित्यर्थः । आरम्भ-
ते आलभन्ते । रलयोरभेदः । आलम्भस्स्पर्शहिंसयोरित्यमरः । महानसे पाकशालायाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ओष्ठप्रकारैरिति ॥ ओष्ठप्रका-
रैः रुरुदिषतामोष्ठेषु भङ्गस्फुरणादयो ये विकारास्ते ओष्ठप्रकाराः ओष्ठभङ्गादिरूपसंज्ञादिभिरित्यर्थः । एवं वक्त्रनेत्रैः वक्रनेत्रसंज्ञादिभिरित्यर्थः ॥ ११ ॥
ताभिरिति ॥ वृत्तशौण्डीर्यगर्वितं वृत्तं पातिव्रत्यं तस्य शौण्डीर्यं बलं तेन गर्वितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १२ ॥ ॥

नूनमिति ॥ ते निःश्रेयसे स्थितः कश्चिज्जनः नास्ति । यः अस्माद्विगर्हितात् कर्मणस्त्वाम् निवारयति स चापि नास्ति नूनमिति योजना । तवेष्टप्रापकः अनिष्टनिवारकश्च नास्तीत्यर्थः ॥१३॥१४॥ राक्षसाधमेति॥ तस्य मोक्ष्यसे तस्मान्मोक्ष्यसे ॥ १५ ॥ यथेति॥ यथा मातङ्गः शशश्च । सहितः युयुत्सादिना संगतः । तथान्योन्यसंगतो रामस्त्वं च । अत्र रावणः स्वस्य मातङ्गसाम्यमुक्तमिति भ्राम्येदिति परिहरति–तथेति । तत्र गज इव रामः ।

नूनं न ते जनः कश्चिदस्ति निःश्रेयसे स्थितः ॥ निवारयति यो न त्वां कर्मणोस्माद्विगर्हितात् ॥ १३ ॥ मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः ॥ त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसापि कः ॥ १४ ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः ॥ उक्तवानसि यच्छापं क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ॥ १५ ॥ यथा दन्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितो वने ॥ तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीच शशवत्स्मृतः ॥ १६ ॥ स त्वमिक्ष्वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे ॥ चक्षुषोर्विषयं तस्य न तावदुपगच्छसि ॥ १७ ॥ इमे ते नयने क्रूरे विरूपे कृष्णपिङ्गले ॥ क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्य निरीक्षतः ॥ १८ ॥ तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्नुषां दशरथस्य च ॥ कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा व्यवशीर्यते ॥ ॥ १९ ॥ असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् ॥ न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा ॥ २० ॥ नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः ॥ विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥ २१ ॥ शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ॥ अपोह्य रामं कस्माद्धि दारचौर्यं त्वया कृतम् ॥ २२ ॥ ॥ ॥

शश इव त्वम् ॥१६॥ स त्वमिति ॥ इक्ष्वाकुनाथं क्षिपन् मायामृगव्याजेन दूरं निस्सारयन् । इह स्वजनेषु न तावदुपगच्छसि । यद्युपगच्छसि तदा तत्प्रभावं वेत्स्यसीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ असंदेशादिति ॥ रामस्य भर्तुः । असंदेशात् अपकारिषु शपेथा इति संदेशाभावात् । तपसः पातिव्रत्यरूपस्य । कुर्मि करोमि । उत्त्वविकरणप्रत्ययलोपावार्षौ । भस्मार्ह भस्मीकरणार्ह । तेजसा पातिव्रत्यप्रभावेन ॥ २० ॥ नेति ॥ तस्य रामस्य तस्मात् रामात् । विधिः चौर्येणापहरणम् । विहितः दैवेनेति शेषः ॥ २१ ॥ शूरेणेति ॥ बलैस्समुदितेन । बलेन सर्वश्रेष्ठेनेत्यर्थः । अपोह्य रामं मृगच्छद्मनापवाह्य ॥२२॥

सीताया इति ॥ विवृत्य विवर्त्य ॥ २३ ॥ नीलजीमूतेति ॥ सिंहस्येव बलगमने यस्यासौ सिंहसत्त्वगतिः। जिह्वाग्रं लोचने च दीप्तानि यस्य सोऽयं दीप्तजिह्वाग्रलोचनः । कोपेन चलम् अग्रं यस्य तत् चलाग्रं च तत् मुकुटं च तेन प्रांशुः दीर्घः । चित्रमाल्यवत्त्वेपि रक्तमाल्यवत्त्वं तत्प्राचुर्यादुक्तम् । तप्ताङ्गदविभूषणः तप्तशब्देन तेजिष्ठत्वमुक्तम् । मेचकेन नीलेन । अमृतोत्पादनद्धेन अमृतोत्पादनार्थं नद्धेन । ताभ्यां प्रसिद्धा-

सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत ॥ २३ ॥ नीलजीमूतसंकाशो महाभुजशिरोधरः ॥ सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान् दीप्तजिह्वाग्रलोचनः ॥ २४ ॥ चलाग्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्ताङ्गदविभूषणः ॥ २५ ॥ श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः ॥ अमृतोत्पादनद्धेन भुजगेनेव मन्दरः ॥ २६ ॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः॥ शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २७ ॥ तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः ॥ रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः ॥ २८ ॥ स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोपि भयङ्करः ॥ २९ ॥ अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः ॥ उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निःश्वसन् ॥ ३० ॥ अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते ॥ नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिवौजसा ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ॥ संदिदेश ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ३२ ॥ एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा ॥ गोकर्णीं हस्तिकर्णीं च लम्बकर्णीमकर्णिकाम् ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

भ्याम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तरुणेत्यादि ॥ अलंकृतत्वे कल्पकसाम्यम् । भयंकरत्वे पुनश्चैत्यसाम्यम् । चैत्यं श्मशानवृक्षः । श्मशानमण्डपो वा । सीताया अत्यन्तभयंकरत्वज्ञापनाय रावणवर्णनं कृतम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वेत्यादि ॥ प्रधानाप्रधानभूते द्वे एकाक्ष्यौ। अतो न पुनरुक्तिः। अथवा अक्षम् इन्द्रियम्। एकाक्षीम् एकैकेन्द्रियाम्। श्रोत्रनासादावेकमात्रवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥

॥३४॥३५॥३६॥ प्रतिलोमेति ॥ प्रतिलोमानुलोमैः प्रतिकूलानुकूलाचरणैः । सामदानादिभेदनैः सामदानमुख्यैर्भेदैः । प्रथमप्रयुक्तसामदानैरित्यर्थः । आवर्जयत वशीकुरुत ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उपगम्येति ॥ धान्यमालिनी रावणस्य कनिष्ठपत्नी । इदं मन्दोदर्या अप्युपलक्षणम् । उत्तरत्र वानरान् प्रति ह-

हस्तिपाद्यश्वपाद्यौ च गोपादीं पादचूलिकाम् ॥ एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम् ॥ ३४ ॥ अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् ॥ अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ॥ ३५ ॥ अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् ॥ यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ॥ तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च ॥ ३६ ॥ प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः ॥ आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च ॥ ३७ ॥ इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ॥ काममन्युपरीतात्मा जानकीं पर्यतर्जयत् ॥३८॥ उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ॥ परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥३९॥ मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया ॥ विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर ॥ ४० ॥ नूनमस्या महाराज न दिव्यान् भोगसत्तमान् ॥ विदधात्यमरश्रेष्ठस्तव बाहुबलार्जितान् ॥ ४१ ॥ अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते ॥ इच्छन्तीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ ४२ ॥ एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली ॥ प्रहसन् मेघसंकाशो राक्षसः स न्यवर्तत ॥ ४३ ॥ प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ज्वलद्भास्करवर्णाभं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४४ ॥ देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च सर्वतः ॥ परिवार्य दशग्रीवं विविशुस्तद्गृहोत्तमम् ॥ ४५ ॥ स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रवेपमानां परिभर्त्स्य रावणः ॥ विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव वेश्म प्रविवेश भास्वरम् ॥४६॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥

नुमद्वचने तथा वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नूनमिति॥ अस्यास्सीतायाः । अमरश्रेष्ठो ब्रह्मा दिव्यान् भोगान्न विदधाति। अस्या दिव्यभोगे भाग्यं नास्तीत्यर्थः ॥४१ ॥४२॥४३॥४४॥४५॥ सर्गार्थं संग्रहेण दर्शयति–स इति ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि० रामा० सुन्दर० द्वावि० सर्गः ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वेत्यादि ॥१॥२॥३॥४॥५॥ प्रजापतीनामिति ॥ मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरिति षट् प्रजापतयः। तेषां चतुर्थः पुलस्त्यः ॥६॥७॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ॥ संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह ॥ ॥ १ ॥ निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते ॥ राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुवुः ॥ २ ॥ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः ॥ परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३ ॥ पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः ॥ दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहु मन्यसे ॥ ४ ॥ ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ आमन्त्र्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ॥ ५ ॥ प्रजापतीनां षण्णां तु चतुर्थो यः प्रजापतिः ॥ मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ॥६॥ पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः ॥ नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥७॥ तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः ॥ तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ ८ ॥ मयोक्तं चारुसर्वाङ्गि वाक्यं किन्नानुमन्यसे ॥ ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ विवर्त्य नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणा ॥ ॥ ९ ॥ येन देवास्त्रयस्त्रिंशद्देवराजश्च निर्जिताः ॥ तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ १० ॥ ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी क्रोधमूर्छिता ॥ भर्त्सयन्ती तदा घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किं न लप्स्यसे ॥ १२ ॥ प्रियां बहुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः ॥ सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १३ ॥ समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम् ॥ अन्तःपुरं समुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १४ ॥ अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ असकृद्देवता युद्धे नागगन्धर्वदानवाः ॥ निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १६ ॥ ॥

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ प्रियामिति ॥ सर्वासां मध्ये प्रियां बहुमताम् महाभागां च भार्यां मन्दोदरीम् त्यक्त्वा त्वामुपैष्यति ॥१३॥१४॥१५॥१६॥

॥१७॥यस्येति ॥ यस्य यस्मात्। तस्य न तिष्ठसि तस्मै न तिष्ठसे। प्रकाशनार्थेऽप्यार्षत्वात्परस्मैपदं षष्ठी च ॥१८॥ पुष्पवृष्टिमित्यादि " शैलाश्च जलदाश्च पानीयं रावणः यदेच्छति तदा मुञ्चन्तीति विपरिणम्यते ॥ १९ । २० ॥ साध्विति ॥ साधु ते कथितम् साधु गृहाणेति साधुशब्दद्वयस्य निर्वाहः

तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः ॥ किमद्य राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेधमे ॥ ततस्तु दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य च मारुतः ॥ न वाति स्मायतापाङ्गे किं त्वं तस्य न तिष्ठसि ॥ १८ ॥ पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् ॥ शैलाश्च सुभ्रूः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति ॥१९॥ तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भामिनि ॥ किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यार्थे रावणस्य हि ॥ २० ॥ साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि ॥ गृहाण सुस्मिते वाक्यमन्यथा न भविष्यसि ॥ २१ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ॥

ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो विकृताननाः ॥ परुषं परुषा नार्य ऊचुस्तां वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥ किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोहरे ॥ महार्हशयनोपेते न वासमनुमन्यसे ॥ २ ॥ मानुषी मानुषस्यैव भार्यात्वं बहु मन्यसे ॥ प्रत्याहर मनो रामान्न त्वं जातु भविष्यसि ॥ ३ ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ भर्तारमुपसंगम्य विहरस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥ मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने ॥ राज्याद्भ्रष्टमसिद्धार्थं विक्लवं त्वमनिन्दिते ॥ ५ ॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥

तत इत्यादि ॥ १ । २ ॥ मानुषीति ॥ न त्वं जातु भविष्यसि । तस्येति शेषः । मानुषीति हेतुगर्भम्। मानुषी त्वं मानुषं तमिच्छसि ॥३॥४॥५॥६॥

यदिदमिति ॥ किल्बिषं पापावहम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ दीनो वेति । सुवर्चलेत्यादि बहुदृष्टान्तप्रदर्शनम् । स्वस्याः पातिव्रत्यदार्ढ्यद्योतनाय ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अवलीन इति । अवलीनः छन्नः । राक्षसीरशृणोत् राक्षसीवाक्यान्यशृणोदित्यर्थः ॥ १४ ॥ तामभिक्रम्येत्यादि ॥

यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरथ संगताः ॥ नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतिभाति वः ॥ ७ ॥ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ॥ कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ८ ॥ दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः ॥ तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ९ ॥ यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठते ॥ अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १० ॥ लोपामुद्रा यथागस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा ॥ सावित्री सत्यवन्तं च कपिलं श्रीमती यथा ॥ ११ ॥ सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं यथा ॥ नैषधं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता ॥ तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ॥ १२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः ॥ भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः ॥ १३ ॥ अवलीनः स निर्वाक्यो हनुमान् शिंशुपाद्रुमे ॥ सीतां संतर्जयन्तीस्ता राक्षसीरशृणोत्कपिः ॥ १४ ॥ तामभिक्रम्य संक्रुद्धा वेपमानां समन्ततः ॥ भृशं संलिलिहुर्दीप्तान् प्रलम्बान्दशनच्छदान् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् ॥ नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥ संभर्त्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्वरानना ॥ सा बाष्पमुपमार्जन्ती शिंशुपां तामुपागमत् ॥ १७ ॥ ततस्तां शिंशुपां सीता राक्षसीभिः समावृता ॥ अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिप्लुता ॥ १८ ॥ तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरधारिणीम् ॥ भर्त्सयांचक्रिरे सीतां राक्षस्यस्तां समन्ततः ॥ १९ ॥ ॥

नेयमर्हतीत्यत्रेतिकरणं बोध्यम् । अस्य ऊचुरित्यनेन सम्बन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ संभर्त्स्यमानेति ॥ सा भर्त्स्यमानेतिपाठे भर्त्सनोपगमनरूपक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् । तां हनुमदधिष्ठितां शिंशुपाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्तां विनता नामेति ॥ निर्णतोदरी उन्नतोदरी ॥ २० ॥ सीत इति ॥ अतिकृतम् अतिमात्रकृतम् ॥ २१ ॥ परितुष्टास्मीति ॥ मानुषो

ततस्तां विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना ॥ अब्रवीत्कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २० ॥ सीते पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहो निदर्शितः ॥ सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ २१ ॥ परितुष्टास्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः ॥ ममापि तु वचः पथ्यं ब्रुवन्त्याः कुरु मैथिलि ॥ २२ ॥ रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥ विक्रान्तं रूपवन्तं च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३ ॥ दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियदर्शनम् ॥ ॥ २४ ॥ मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय ॥ दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ २५ ॥ अद्य प्रभृति सर्वेषां लोकानामीश्वरी भव ॥ अग्नेः स्वाहा यथा देवी शचीवेन्द्रस्य शोभने ॥ २६ ॥ किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा ॥ एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७ ॥ अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा ॥ अब्रवीत्कुपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य गर्जती ॥ २८ ॥ बहून्यप्रियरूपाणि वचनानि सुदुर्मते ॥ अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ॥ २९ ॥ न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरःसरम् ॥ ३० ॥ आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् ॥ रावणान्तःपुरं घोरं प्रविष्टा चासि मैथिलि ॥ ३१ ॥ रावणस्य गृहे रुद्धामस्माभिस्तु सुरक्षिताम् ॥ न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात्पुरन्दरः ॥ ३२ ॥ कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि ॥ अलमश्रुप्रपातेन त्यज शोकमनर्थकम् ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विधिः कृतः । मनुष्यजात्युचितपातिव्रत्यप्रकटनं कृतम् एतावत्कालमित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ बहूनीति ॥ सोढानि रावणेनेति शेषः ॥ २९ ॥ न चेति ॥ कालपुरस्सरं कालानुरूपम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

भजेति ॥ प्रीतिं रावणविषयप्रीतिम् । प्रहर्षं कालकृतमनोविकासम् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ भजेति ॥ प्रीतिं स्नेहम् । प्रहर्षम् आनन्दम् । नित्यदैन्यतां नित्यं दैन्यं यस्याः सा नित्यदैन्या तस्या भावो नित्यदैन्यता ताम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ उत्पाट्येति ॥ उत्पाट्य वा उत्पाट्यैव ॥३८॥ ॥ ३९ ॥ इमामिति ॥ दौर्हृदः इच्छा ॥ ४० ॥ यकृदिति ॥ कुक्षिदाक्षिणभागस्थः कालखण्डाख्यो मांसपिण्डो यकृत् । स्नायुस्त्रियां कालखण्डयकृती

भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजैतां नित्यदैन्यताम् ॥ सीते राक्षसराजेन सह क्रीड यथासुखम् ॥ ३४ ॥
जानासि हि यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्रुवम् ॥ यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावत्सुखमवाप्नुहि ॥ ३५ ॥ उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च ॥ सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे ॥ ३६ ॥ स्त्रीसहस्राणि ते सप्त वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि ॥ रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥ उत्पाट्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ॥ यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत्करिष्यसि ॥ ३८ ॥ ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रोधमूर्छिता ॥ भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ इमां हरिणलोलाक्षीं त्रासोत्कम्पिपयोधराम् ॥ रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौहृदो मे महानभूत् ॥ ४० ॥ यकृत्प्लीहमथोत्पीडं हृदयं च सबन्धनम् ॥ अन्त्राण्यपि तथा शीर्षं खादेयमिति मे मतिः ॥ ४१ ॥ ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयाम किमास्यते ॥ ४२ ॥ निवेद्यतां ततो राज्ञे मानुषी सा मृतेति ह ॥ नात्र कश्चन संदेहः खादतेति स वक्ष्यति ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

तु समे इमे इत्यमरः । प्लीहा तु गुल्माख्यो वामभागस्थो मांसपिण्डविशेषः । नकारान्तस्य प्लीहन्शब्दस्य अकारान्तत्वमार्षम् । अन्त्रं पुरीतद्गुल्मस्तु प्लीहा पुंसीत्यमरः । उत्पीडं तस्योपरि स्थितम् मांसम् । हृदयम् पद्मकोशप्रतीकाशं मांसम् । बन्धनं तस्य धारणमधोमांसम् । उत्क्रोडमिति पाठे उत्क्रोडो हृदयस्य स्थानम् । अन्त्रं पुरीतत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्त्वजामुखी नामेत्यादि ॥ पिलुकान् मांसखण्डान् । पेयं लेह्यं चास्या उपदंशत्वेनोच्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ततः शूर्पणखा नामेत्यादि ॥ निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारप्रदेशवासिनी भद्रकाली ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ एवमिति ॥ रोदिति अरुदत् ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ विशस्येमां ततः सर्वाः समान्कुरुत पीलुकान् ॥ ४४ ॥ विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते ॥ पेयमानीयतां क्षिप्रं लेह्यमुच्चावचं बहु ॥ ४५ ॥ ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ अजामुख्या यदुक्तं हि तदेव मम रोचते ॥ ४६ ॥ सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी ॥ मानुषं मांसमास्वाद्य नृत्यामोथ निकुम्भिलाम् ॥ ४७ ॥ एवं संभर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा ॥ राक्षसीभिः सुघोराभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४८ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥

तथा तासां वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु ॥ राक्षसीनामसौम्यानां रुरोद जनकात्मजा ॥ १ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी ॥ उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २ ॥ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ॥ कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३ ॥ सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा ॥ न शर्म लेभे दुःखार्ता रावणेन च तर्जिता ॥ ४ ॥ वेपते स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः ॥ वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्दिता ॥ ५ ॥ सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य पुष्पिताम् ॥ चिन्तयामास शोकेन भर्तारं भग्नमानसा ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथा तासां वदन्तीनामित्यादि ॥ तासां वदन्तीनां तासु वदन्तीषु ॥ १ ॥ एवमुक्तेति ॥ मनस्विनी पातिव्रत्ये दृढमनाः ॥ २ ॥ न मानुषीति ॥ खादत भक्षयत ॥ ३ ॥ सा राक्षसीति ॥ शर्म सुखम् ॥ ४ ॥ वेपत इति ॥ कोकैः ईहामृगैः । कोकस्त्वीहामृगो वृक इत्यमरः ॥ ५ ॥ सा त्विति ॥ अशो

कस्य हनुमदधिष्ठितशिंशुपासन्निहितस्य ॥ ६ ॥ सा स्नापयन्तीति ॥ अन्तम् अवधिम् । अधिगच्छति अध्यगच्छत् ॥ ७ ॥ सा वेपमानेति ॥ राक्षसीनां राक्षसीभ्यः ॥ ८ ॥ तस्या इति ॥ सीतयेति व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे तृतीया । परिसर्पती परिसर्पन्ती । नुमभाव आर्षः ॥ ९ ॥ सा निःश्वसन्तीति ॥ दुःखार्ता राक्षसीवचनश्रवणजदुःखार्ता । आर्ता रामविरहार्ता ॥ १० ॥ हा रामेति ॥ सुमित्रेत्यत्र सम्बुद्धावपि एकारादेशाभाव आर्षः ॥ ११ ॥ लोकप्रवाद इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ अकाले अप्राप्तकाले । दुर्लभ इत्यत्र इतिकरणं बोध्यम् । यत्र यतः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तथेति ॥ तासां वदन्तीनां तासु वदन्तीषु सतीष्वित्यर्थः । अस्माच्छ्लोकात् परम् एवमुक्तेति श्लोकः । मनस्विनीति । पाति-

सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः ॥ चिन्तयन्ती न शोकस्य तदान्तमधिगच्छति॥७॥सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा ॥राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाभवत् ॥८॥ तस्याः सा दीर्घविपुला वेपन्त्या सीतया तदा ॥ ददृशे कम्पिनी वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥९॥ सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता शोकोपहतचेतना ॥ आर्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप ह॥१०॥ हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च ॥ हा श्वश्रु मम कौसल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ॥ ११ ॥ लोकप्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः ॥ अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ १२ ॥ यत्राहमेवं क्रूराभी राक्षसीभिरिहार्दिता ॥ जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता ॥ १३ ॥

व्रत्ये दृढमनाः । अतः परं न मानुषीति श्लोकः । न मानुषीति ॥ कामं खादत यथेच्छं भक्षयत । अतः परं सा राक्षसीति श्लोकः । अतः परम् वेपत इति श्लोकः । कोकैः ईहामृगैः । कोकस्त्वीहामृगो वृक इत्यमरः । अतः परम् सा त्विति श्लोकः । अशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य । हनुमदधिष्ठितशिंशुपामूलं प्राप्तायास्सीताया अशोकशाखालम्बनाभिधानादशोकशिंशुपाशाखाः परस्परं संमिलिता वर्तन्त इत्यवगम्यते । अतः परं सा वेपमानेति श्लोकः । राक्षसीनां राक्षसीभ्यः । अतः परं तस्या इति श्लोकः । वेपन्त्या सीतयेत्यत्र षष्ठ्यर्थे तृतीया । परिसर्पती परिसर्पन्ती । नुमभाव आर्षः । अतः परं सा निःश्वसन्तीति श्लोकः । अतः परं हा रामेति श्लोकः । हा सुमित्रेतीत्यत्र एकाराभाव आर्षः । अतः परं

लोकप्रवाद इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। दुर्लभ इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम्। यत्र यतः। एवं पाठक्रमः। केषु चित्कोशेषु व्युत्क्रमस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥१२॥१३॥एषेति॥ पूर्णा पदार्थैरिति शेषः॥ १४॥ १५॥ मम धनं सर्वेषां स्वं भविष्यतीत्याह—तमिति॥ तम्। बहवो नृप कल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति इति प्रसिद्धम्। आत्मगुणानुक्त्वा विग्रहगुणानाह—पद्मदलपत्राक्षं दलतीति दलं विकसितपद्माक्षमित्यर्थः। यद्वा दलतीति दलं गर्भपत्रम्। विस्प-

एषाल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् ॥ समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४ ॥ भर्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता ॥ सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५ ॥ तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६ ॥ सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना ॥ तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवितम् ॥ १७ ॥ कीदृशं तु मया पापं पुरा जन्मान्तरे कृतम् ॥ येनेदं प्राप्यते दुःखं मया घोरं सुदारुणम् ॥ १८ ॥ जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता ॥ राक्षसीभिश्च रक्ष्यन्त्या रामो नासाद्यते मया ॥ १९ ॥ धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् ॥ न शक्यं यत्परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् ॥ २० ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

प्रसक्ताश्रुमुखीत्येवं ब्रुवन्ती जनकात्मजा ॥ अधोमुखमुखी बाला विलप्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती ॥ उपावृत्ता किशोरीव विवेष्टन्ती महीतले ॥ २ ॥

ष्टार्थमेकार्थे शब्दद्वयं वा। सिंहविक्रान्तगामिनं विक्रान्तं विक्रमः गमनं तद्वत् गच्छतीति तथा ॥१६॥१७॥ कीदृशमिति॥ पुरा जन्मान्तरे पूर्वजन्मनि। घोरं सुदारुणम्। अत्यन्तघोरमित्यर्थः ॥ १८ ॥ जीवितमिति ॥ रक्ष्यन्त्या रक्ष्यमाणया ॥ १९ ॥ धिगिति ॥ परवश्यतां भर्तृपरतन्त्रताम्। परस्वभूतं शरीरं न स्वेच्छया त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः। आत्मच्छन्देन मदिच्छया ॥२०॥ इति श्री गोविन्दराजविरचिते श्रीरा॰ शृ॰ ति॰ पञ्चविं॰ सर्गः ॥ २५ ॥ प्रसक्तेत्यादि ॥ उन्मत्तेति। उन्मत्ता चित्तविभ्रमवती। उन्मादश्चित्तविभ्रम इत्युक्तेः। प्रमत्ता अनवधाना। प्रमादोनवधानतेत्यमरः। भ्रान्तचि-

त्ता अनवस्थितचित्ता । उपावृत्ता श्रमापनोदनार्थं वेष्टिता । किशोरीव वडवेव ॥१॥२॥ राघवस्येत्यादि ॥ प्रमत्तस्य अनवहितस्य ॥३॥४॥ न हीति ॥ मे जीवितैर्जीवनैः कोऽप्यर्थो नास्ति । केवलजीवितस्यानपेक्षितत्वेऽप्यर्थसहितत्वेन तदपेक्षा स्यात् नेत्याह—नैवार्थैर्न च भूषणैः भूषणैरर्थैश्च सहितैर्जीवनैर्मे नार्थः । कुत इत्यत्राह—वसन्त्या इति । राक्षसीमध्यवासाद्रामविरहाच्च सर्वोपकरणसहितमपि जीवितं नापेक्षितमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥

राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा ॥ रावणेन प्रमथ्याहमानीताक्रोशती बलात् ॥ ३ ॥ राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना सुदारुणम् ॥ चिन्तयन्ती सुदुःखार्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ नहि मे जीवितैरर्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः ॥ वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५ ॥ अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम् ॥ हृदयं मम येनेदं न दुःखेनावशीर्यते ॥ ६ ॥ धिङ्मामनार्यामसतीं याहं तेन विना कृता ॥ मुहूर्तमपि रक्षामि जीवितं पापजीविता ॥ ७ ॥ का च मे जीविते श्रद्धा सुखे वा तं प्रियं विना ॥ भर्तारं सागरान्ताया वसुधायाः प्रियंवदम् ॥ ८ ॥ भिद्यतां भक्ष्यतां वापि शरीरं विसृजाम्यहम् ॥ न चाप्यहं चिरं दुःखं सहेयं प्रियवर्जिता ॥ ९ ॥ चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् ॥ रावणं किं पुनरहं कामयेयं विगर्हितम् ॥ १० ॥ प्रत्याख्यातं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् ॥ यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति ॥ ११ ॥ छिन्ना भिन्ना विभक्ता वा दीप्तेवाग्नौ प्रदीपिता ॥ रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम् ॥ ॥ १२ ॥ ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः ॥ सद्वृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १३ ॥

प्रत्याख्यातमिति ॥ प्रत्याख्यातं प्रत्याख्यानम् । भावे निष्ठा । आत्मानं स्वस्वरूपम् ॥ ११ ॥ छिन्नेति ॥ छिन्ना विखण्डतया कृता । भिन्ना दलिता । विभक्ता अवयवशः कृता । दीप्तेव अग्नौ प्रदीपिता वा ॥ १२ ॥ एवं पातिव्रत्यदार्ढ्यमुक्त्वा रामस्यानागमने कारणानि बहुधा शङ्कते—ख्यात इत्यादिना ॥ प्राज्ञः दोषवत्यपि गुणदर्शी । न तेऽम्बा मध्यमा माता गर्हितव्या कथंचनेत्युक्तम् । कृतज्ञः कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यतीत्युक्तरीत्या स्वाश्रितैः कृतं

किंचित्कारं सर्वदा मनसि कुर्वन्नित्यर्थः । सानुक्रोशः किंचित्कारकरणे भृशं भवति दुःखित इत्युक्तरीत्या तेषां व्यसने सति अतिदुःखितः राघवः । जनित्वार्जितानां गुणान्तराणामुपसंग्रहणमिदम् । सद्वृत्तः परसमृद्ध्यैकप्रयोजनः । ख्यातः एवं शत्रुगोष्ठ्यामपि प्रसिद्धः । निरनुक्रोशः शङ्के अस्यामवस्थायां सुखप्रदानाभावान्नृशंसमाशङ्के । मद्भाग्यसंक्षयात् । मद्भाग्यविपर्ययेणैवं वैपरीत्यं जातम् ॥ १३ ॥ एकमात्रसहायः स किं करिष्यतीत्यत्राह—राक्षसानामिति ॥ जनस्थाने रक्षसां चतुर्दश सहस्राणि एकेन येन रामेण निरस्तानि घातितानि सः नाभिपद्यते न रक्षति ॥ १४ ॥

राक्षसानां सहस्राणि जनस्थाने चतुर्दश ॥ येनैकेन निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते ॥ १४ ॥ निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा ॥ समर्थः खलु मे भर्ता रावणं हन्तुमाहवे ॥ १५ ॥ विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुङ्गवः ॥ रणे रामेण निहतः स मां किं नाभिपद्यते ॥ १६ ॥ कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा ॥ न तु राघवबाणानां गतिरोधीह विद्यते ॥ १७ ॥ किं तु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः ॥ रक्षसापहृतां भार्यामिष्टां नाभ्यवपद्यते ॥ १८ ॥ इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः ॥ जानन्नपि हि तेजस्वी धर्षणं मर्षयिष्यति ॥ १९ ॥ हृतेति योऽधिगत्वा मां राघवाय निवेदयेत् ॥ गृध्रराजोऽपि स रणे रावणेन निपातितः ॥ २० ॥ कृतं कर्म महत्तेन मां तथाभ्यवपद्यता ॥ तिष्ठता रावणद्वन्द्वे वृद्धेनापि जटायुषा ॥ २१ ॥ ॥ ॥

प्रबलो रावणः कथं निरस्य इत्यत्राह—निरुद्धेति ॥ १५ ॥ सामर्थ्यं निदर्शयति—विराध इति ॥ १६ ॥ अस्तु रामः समर्थः तथापि समुद्रमध्यस्था लङ्का दुष्प्रधर्षेत्याशङ्क्याह—काममिति ॥ गतिरोधि गतिप्रतिबन्धकम् । किंचिदिति शेषः ॥ १७ ॥ एतत्फलितमाह—किन्त्विति ॥ १८ ॥ इहेति ॥ लक्ष्मणपूर्वज इत्यनेन निरनुक्रोशत्वादिप्रसक्त्यभावस्सूच्यते । मर्षयिष्यतीत्यत्र काकुरनुसंधेया ॥ १९ ॥ इहास्तीत्यज्ञाने हेतुमाह—हृतेति ॥ २० ॥ प्रसङ्गादाह—कृतमिति ॥ अभ्यवपद्यता रक्षता । रावणद्वन्द्वे रावणद्वन्द्वयुद्धे ॥ २१ ॥ ॥ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ तत इति ॥ अहं यथा एवं रुदती रुदन्त्यस्मि । तथा निहतनाथानां राक्षसीनाम् गृहे गृहे भूयः भूरि रुदन्त्यः भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥ अन्विष्येति ॥ रक्षसां लङ्कामन्विष्य कुर्यात् । रिपुनाशनमिति शेषः ॥ २५ ॥ २६॥ अचिरेणेति ॥ दुष्प्रस्थानः दुर्मार्गः। दुराचार इति यावत ॥ २७॥ यादृशानीति॥ अशुभानि अशुभसूचकानि। हतप्रभेत्यत्र लङ्केत्यनुकर्षः । लङ्का अचिरेण कालेन हतप्रभा भविष्यतीत्यत्र यादृशानि सूचकानि

यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां स राघवः॥ अद्य बाणैरभिक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥२२॥विधमेच्च पुरीं लङ्कां शोषयेच्च महोदधिम् ॥ रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् ॥ २३ ॥ ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे॥ यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः ॥ २४ ॥ अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद्रामः सलक्ष्मणः ॥ न हि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्तमपि जीवति॥२५॥चिताधूमाकुलपथा गृध्रमण्डलसंकुला॥अचिरेण तु लङ्केयं श्मशानसदृशी भवेत्२६॥ अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येव मनोरथम् ॥ दुष्प्रस्थानोयमाख्याति सर्वेषां वो विपर्ययम् ॥ २७ ॥ यादृशानीह दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि वै ॥ अचिरेण तु कालेन भविष्यति हतप्रभा ॥ २८ ॥ नूनं लङ्का हते पापे रावणे राक्षसाधमे ॥ शोषं यास्यति दुर्धर्षा प्रमदा विधवा यथा ॥ २९ ॥ पुण्योत्सवसमुत्था च नष्टभर्त्री सराक्षसी ॥ भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाङ्गना ॥ ३० ॥ नूनं राक्षसकन्यानां रुदन्तीनां गृहे गृहे ॥ श्रोष्यामि न चिरादेव दुःखार्तानामिह ध्वनिम् ॥ ३१ ॥ सान्धकारा हतद्योता हतराक्षसपुङ्गवा ॥ भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः॥३२॥ यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः ॥ जानीयाद्वर्तमानां हि रावणस्य निवेशने ॥ ३३ ॥ ॥

स्युः इह लङ्कायाम् तादृशान्यशुभानि दृश्यन्त इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ नूनमिति ॥ दुर्धर्षेति लङ्काविशेषणम् ॥ २९ ॥ पुण्येति ॥ पुण्योत्सवेभ्यस्समुत्था निकृत्तपुण्योत्सवेत्यर्थः । सराक्षसी राक्षसीजनमात्रयुक्तेत्यर्थः । इयं लङ्कापुरी। नष्ट भर्त्री सराक्षसी अर्थात् हतराक्षसा नष्टभर्त्री । अङ्गना यथा अङ्गनेव पुण्योत्सवसमुत्था भविष्यतीत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सान्धकारेत्यादि ॥ यदीति ॥ स रामः रावणस्य निवेशने मां वर्तमानाम् जानीयाद्यादि

तदा लङ्का निर्दग्धा भविष्यतीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अनेनेति ॥ समयः द्वादशमासात्मकः संकेतः । तस्य कालः आगतः सन्निहि-
तः । मासद्वयमात्रपरिशेषादिति भावः ॥ ३४ ॥ अकार्यमिति ॥ पापकारिणः ये नैर्ऋताः अधर्माद्धेतोः अकार्यं न जानन्ति । तैर्महोत्पातस्संभविष्यति
॥ ३५ ॥ एतदेव विवृणोति—नैत इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदीति ॥ पतिनेति नाभाव आर्षः ॥ ३८ ॥ नाजानादिति ॥ जीवतीं जीवन्तीम् । न न कुर्यातां

अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे ॥ समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोयमागतः ॥३४॥ अकार्यं ये न जानन्ति नैर्ऋ-
ताः पापकारिणः ॥ अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि साम्प्रतम् ॥ ३५ ॥ नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताश-
नाः ॥ ध्रुवं मां प्रातराशार्थे राक्षसः कल्पयिष्यति ॥३६॥ साहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् ॥ रामं रक्तान्तन-
यनमपश्यन्ती सुदुःखिता ॥३७॥ यदि कश्चित्प्रदाता मे विषस्याद्य भवेदिह॥ क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना॥
॥ ३८ ॥ नाजानाज्जीवतीं रामः स मां लक्ष्मणपूर्वजः॥ जानन्तौ तौ न कुर्यातां नोर्व्यां हि मम मार्गणम् ॥ ३९॥ नूनं ममैव
शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः॥ देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ॥ ४० ॥ धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च पर-
मर्षयः॥ मम पश्यन्ति ये नाथं रामं राजीवलोचनम् ॥४१॥ अथवा नहि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः ॥ मया राम-
स्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः॥४२॥ दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नास्त्यपश्यतः॥नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाश-
यिष्यति ॥ ४३ ॥ किन्नु मे न गुणाः केचित् किंवा भाग्यक्षयो मम ॥ याहं सीदामि रामेण हीना मुख्येन भामिनी ॥४४॥

कुर्यातामेव । तदाह वामनः—संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधाविति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अथवेति ॥ धर्मकामस्य तस्य कामानपेक्षिण इत्यर्थः ।
मया भार्यया कोर्थः । परमात्मनः उत्कृष्टस्वभावस्य ॥ ४२ ॥ दृश्यमान इति ॥ सौहृदं नास्त्यपश्यतः अदृश्यमाने प्रीतिर्न भवति । तस्माददृश्यायां
मयि रामस्य किं प्रीतिर्नासीदित्यर्थः । एवमाशङ्कितं प्रतिषेधति—नाशयन्तीति । कृतघ्नाः प्रथममुत्पन्नां प्रीतिं नाशयन्ति । न तु रामो नाशयिष्य-
ति । मयि प्रीतिमिति शेषः ॥ ४३ ॥ किन्न्विति ॥ न गुणाः दुष्कृतानि ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

श्रेय इति ॥ मर्तुमिति भावार्थे तुमुन्। मरणमित्यर्थः। महात्मनः रामाद्विहीनायाः महात्मना रामेण हीनायाः। तृतीयार्थे पञ्चमी ॥४५॥ अथवेति ॥ न्यस्तशस्त्रौ संवृत्तौ किमिति संबन्धः ॥४६॥ अथवेति ॥ सादितौ हतौ ॥४७॥ साहमिति ॥ वर्तति वर्तमाने ॥४८॥ धन्या इति ॥ महात्मानः महाधैर्याः। त्यक्तकिल्बिषाः त्यक्तपापाः। जितात्मानः जितान्तःकरणाः। महाभागाः महाभाग्याः॥४९॥प्रियादिति॥प्रियान्न संभवेद्दुःखं किंतु सुखमेव भवेदित्यर्थः।

श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मनः ॥ रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिबर्हणात् ॥ ४५ ॥ अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशिनौ ॥ भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ संवृत्तौ वनगोचरौ ॥ ४६ ॥ अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ छद्मना सादितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७ ॥ साहमेवं गते काले मर्तुमिच्छामि सर्वथा ॥ न च मे विहितो मृत्युरस्मिन् दुःखेपि वर्तति ॥ ४८ ॥ धन्याः खलु महात्मानो मुनयस्त्यक्तकिल्बिषाः ॥ जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ॥ ४९ ॥ प्रियान्न संभवेद्दुःखमप्रियादधिकं भयम् ॥ ताभ्यां हि ये वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥ ५० ॥ साहं त्यक्ता प्रियार्हेण रामेण विदितात्मना ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः २६

इत्युक्ताः सीतया घोरा राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः ॥ काश्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य तरस्विनः ॥ १ ॥ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो घोरदर्शनाः ॥ पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये ॥ राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथासुखम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

प्रियात् अनुकूलवस्तुनः। अप्रियात् प्रतिकूलवस्तुनः। अधिकं भयम् अधिकं दुःखम्।ताभ्यां प्रियाप्रियाभ्याम्। नमस्तेषां त एव सर्वोत्तमा इत्यर्थः॥५० साहमिति॥साहं तद्विलक्षणाहम्। केवलप्रियपरेत्यर्थः। प्रियेण त्यक्ता अप्रियं प्राप्ता। प्राणांस्त्यक्ष्यामीत्यर्थः॥५१॥ इ० श्रीगो० श्रीरा० भू० सु० ष० सर्गः २६ इत्युक्ता इत्यादि ॥ तत् मरणाध्यवसायम् ॥ १ ॥ तत इत्यादि ॥ एकार्थं पूर्वोक्तवचनैरेकाभिधेयम् । अनर्थार्थम् अनर्थफलकम् । एकाक्ष्यादयः पूर्वो-

कार्थमेव परुषवचनं पुनरब्रुवन्नित्यर्थः । अद्य अस्मिन् दिने । इदानीम् अस्मिन् क्षणे । भक्षयिष्यन्तीत्यब्रुवन्निति पूर्वेण सम्बन्धः ॥२॥३ ॥ सीतामित्यादि ॥ त्रिजटा विभीषणपुत्री । शयानेत्यनेन स्वप्नवृत्तान्तकथनत्वरोच्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ एवमुक्ता इत्यादि ॥ निशीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ७ ॥ तासामिति ॥ काले उषःकाले यस्स्वप्नः तत्संश्रितम् ॥ ८ ॥ गजदन्तमयीमिति ॥ आगतः लङ्कामिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रा-

सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा ॥ राक्षसी त्रिजटा वृद्धा शयाना वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ ॥ जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ॥५॥ स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च॥६॥ एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः॥ सर्वा एवाब्रुवन् भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ॥ कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोयं कीदृशो निशि ॥७॥ तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखाच्च्युतम् ॥ उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम्॥८॥ गजदन्तमयीं दिव्यां शिबिकामन्तरिक्षगाम् ॥ ९ ॥ युक्तां हंससहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः ॥ शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ॥ १० ॥ स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाम्बरावृता ॥ सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतं पर्वतमास्थिता ॥ रामेण संगता सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ ११ ॥ राघवश्च मया दृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम् ॥ आरूढः शैलसंकाशं चचार सहलक्ष्मणः ॥ १२ ॥ ततस्तौ नरशार्दूलौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ शुक्लमाल्याम्बरधरौ जानकीं पर्युपस्थितौ ॥ १३ ॥ ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः ॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाश्रिता ॥ १४ ॥ ॥ ॥

घवश्चेति ॥ महागजमारुढ इति । शिबिकात इति शेषः । तथोक्तम् स्वप्नाध्याये—आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् । विष्ठानुलेपो रुदितं मृतं च स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यमिति ॥ चचार सीतां प्रतीति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततस्तस्य नगस्याग्र इति ॥ अत्र द्वादशसहस्रं श्लोका गताः । त्रयोदशसहस्रादिमोयं श्लोकः । गायत्र्यास्त्रयोदशमक्षरमत्र बोध्यम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥

भर्तुरिति ॥ चन्द्रसूर्यौ पाणिना परिमार्जतीति । अत्र स्वप्नाध्यायवचनम् । आदित्यमण्डलं वातु चन्द्रमण्डलमेव वा । स्वप्ने गृह्णाति हस्ताभ्यां राज्यं संप्राप्नुयान्महदिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अयमिह स्वप्नक्रमः । शिबिकास्थितो रामो दृष्टः । श्वेतपर्वतस्था सीता च । ततः शिबिकाया गजमारुह्य लक्ष्मणेन सह पर्वतमभ्येत्य ततस्सीतां गजस्कन्धमधिरोप्य लङ्काया उपरि स्थित्वा ताभ्यां सहाष्टर्षभयुक्तेन रथेनेहागत्य स्वं देशं प्रति ताभ्यां पुष्पकमधिरुह्यागत इति । अन्ये श्लोकाः प्रक्षिप्ताः । तेन ते न व्याख्याता इत्याहुः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रेति ॥ एतत्पादस्यानन्तरं, सीतया सह वीर्यवान् ॥ आरुह्य पुष्पकं

भर्तुरङ्कात्समुत्पत्य ततः कमललोचना ॥ चन्द्रसूर्यौ मया दृष्टा पाणिना परिमार्जती ॥ १५ ॥ ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः ॥ सीतया च विशालाक्ष्या लङ्काया उपरि स्थितः ॥१६॥ पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् ॥ इहोपयातः काकुत्स्थः सीतया सह भार्यया ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान् ॥ १८ ॥ आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः ॥ १९ ॥ एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ २० ॥ न हि रामो महातेजाः शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ राक्षसैर्वापि चान्यैर्वा स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २१ ॥ रावणश्च मया दृष्टः क्षितौ तैलसमुक्षितः ॥ रक्तवासाः पिबन्मत्तः करवीरकृतस्रजः ॥ २२ ॥ विमानात्पुष्पकादद्य रावणः पतितो भुवि ॥ कृष्यमाणः स्त्रिया दृष्टो मुण्डः कृष्णाम्बरः पुनः ॥ २३ ॥ ॥

दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् । उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः ॥ एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ इति पाठक्रमः । विमाने पुष्पके स्थितः । साण्डं त्रिभुवनमित्यारभ्य रामः सत्यपराक्रम इत्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तः प्रकृतासंगतश्च । विष्णुरेव स्वयंभूत्वेति प्रक्षिप्तवचनस्य विष्णुपराक्रम इत्यनेन विरोधात् ॥१८॥१९॥२०॥२१॥ रावणश्चेति ॥ पिबन्निति । तैलसमुक्षित इत्यनेन तैलमित्युपस्थाप्यते । करवीरकृतस्रज इत्यकारान्तत्वमार्षम् । हलन्ताद्वा इत्यापो विधानात् स्रक्छब्दस्याबन्तत्वेन वा निर्वाहः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ एवं रावणविनाशसूचकमुक्त्वा विभीषणस्य राज्यप्राप्तिसूचकमाह—एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्र

रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ पिबंस्तैलं हसन्नृत्यन् भ्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः ॥ गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ २४ ॥ पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ पतितोवाक्छिरा भूमौ गर्दभाद्भयमोहितः ॥ २५ ॥ सहसोत्थाय संभ्रान्तो भयार्तो मदविह्वलः ॥ उन्मत्त इव दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन् बहु ॥ २६ ॥ दुर्गन्धं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् ॥ मलपङ्कं प्रविश्याशु मग्नस्तत्र स रावणः ॥ २७ ॥ कण्ठे बद्ध्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ॥ काली कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति ॥ २८ ॥ एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो निशाचरः ॥ रावणस्य सुताः सर्वे दृष्टास्तैलसमुक्षिताः ॥ २९ ॥ वराहेण दशग्रीवः शिंशुमारेण चेन्द्रजित् ॥ उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ ३० ॥ एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो बिभीषणः ॥ ३१ ॥ शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्नृत्तगीतैरलंकृतः ॥ ३२ ॥ आरुह्य शैलसंकाशं मेघस्तनितनिःस्वनम् ॥ चतुर्दन्तं गजं दिव्यमास्ते तत्र बिभीषणः ॥ चतुर्भिः सचिवैः सार्धं वैहायसमुपस्थितः ॥ ३३ ॥ समाजश्च मया दृष्टो गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ ३४ ॥ लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा ॥ सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ॥ ३५ ॥ लङ्का दृष्टा मया स्वप्ने रावणेनाभिरक्षिता ॥ दग्धा रामस्य दूतेन वानरेण तरस्विना ॥ ३६ ॥ पीत्वा तैलं प्रनृत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः ॥ लङ्कायां भस्मरूक्षायां प्रविष्टा राक्षसस्त्रियः ॥ ३७ ॥ कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः ॥ रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयह्रदे ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

इत्यादिना ॥ वैहायसं विमानम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

अपगच्छतेति ॥ अपगच्छत अपसरत । नश्यध्वम् अदर्शनं प्राप्नुत । आत्मनेपदमार्षम् । सीतामाप सीतामचिरेणाप्स्यतीत्यर्थः । सर्वैः राक्षसैस्सार्धम् घातयेत् । व इति सिद्धम् । अपगच्छत नश्यध्वमित्युक्तेः । रावणमित्यध्याहारो वा ॥ ३९ ॥ प्रियामिति ॥ नानुमंस्यति न सहिष्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ तदलमिति ॥ अभियाचाम । अभयमिति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भर्त्सितामिति ॥ किं विवक्षया अस्माभिस्तदा भर्त्सिता कथं प्रसन्ना भविष्यतीति वक्तुमिच्छया किम् । शङ्का न कर्तव्येत्यर्थः ॥ ४३ ॥ कुत इत्यत आह–प्रणिपातप्रसन्ना हीति ॥ ४४ ॥ स्वप्रदर्शनकथनेन सीता-

अपगच्छत नश्यध्वं सीतामाप स राघवः ॥ घातयेत्परमामर्षी सर्वैः सार्धं हि राक्षसैः ॥ ३९ ॥ प्रियां बहुमतां भार्यां वनवासमनुव्रताम् ॥ भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः ॥ ४० ॥ तदलं क्रूरवाक्यैर्वः सान्त्वमेवाभिधीयन्ताम् ॥ अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥४१॥ यस्यामेवंविधः स्वप्नो दुःखितायां प्रदृश्यते॥सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम्॥४२॥भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया॥ राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ ४३ ॥ प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ४४ ॥ अपि चास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्षये ॥ विरूपमपि चाङ्गेषु सुसूक्ष्ममपि लक्षणम्॥४५॥छायावैगुण्यमात्रं तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् ॥अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ॥४६॥अर्थसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम्॥राक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ॥४७॥

याः शोभनं भावीत्यभिधाय शरीरलक्षणप्रदर्शनेनापि शुभं भावीत्याह–अपिचेति॥ लक्षणं दुःखप्राप्तिहेतुभूतम् रेखोपरेखादिकम् ॥ ४५ ॥ तर्हि कुतस्तादृशदुःखानुभव इत्यत्राह–छायेति ॥ छायावैगुण्यमात्रम् उपलक्षय इत्यनुषज्यते । वैहायसं विमानम् । उपस्थितां प्राप्ताम् । दिव्यभोगार्हामिति यावत् । अन्वयस्तु छायावैगुण्यमात्रं तूपलक्षये अतः अदुःखार्हां दिव्यभोगार्हामिमां दुःखम् उपस्थितमिति शङ्क इति । अत्र छायावैगुण्यं नाम कान्तिवैकल्यम् । छाया त्वनातपे कान्तावित्यमरः । यद्वा छायात्राऽनातपः तद्वैगुण्यं तस्य विषमत्वम् । सर्वलक्षणलक्षिताया अपि छायावैगुण्यमेतावद्दुः-

सकरमासीदिति भावः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इदानीं रामवार्ताश्रवणसूचकमाह—निमित्तभूतमिति ॥ चक्षुरिति । अदक्षिणमित्येतदत्राप्यनुषज्यते । हृषितो वा हृष्ट इव पुलकित इव । पद्मपत्रमित्यनेन रोगादिदृष्टहेत्वन्तरराहित्यमुक्तम् । अकस्मात् दृष्टहेत्वन्तरं विना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ एवं देहनिमित्तमुक्त्वा शाकुनमप्याह—पक्षीति ॥ पक्षी पिङ्गलिका । शाखानिलयः प्रहृष्टः । पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी भूयो भूयो मधुरवादी । उत्तरोत्तरमुत्तमसान्त्वस्वरवादी वा । सुस्वागतां शोभनबन्ध्वागमनमिति यावत् । बन्धुस्वस्वजनास्समा इत्यमरः । वाचं स्वरमुदीरयानः चोदयतीव रामागमनं कथयतीव । यद्वा पूर्वोक्तराघव एव कर्म । राघवमुपपादयतीवेत्यर्थः । आचार्यास्तु पक्षावस्य स्त इति पक्षी गरुत्मान् । भूम्नि प्रशंसायां च मत्वर्थीयः । तदुक्तम्—भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने । संसर्गेस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादय इति ॥ तथाच पक्षौ विस्तार्य प्रदक्षिणं सञ्चरन् ।

निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम् ॥ ४८ ॥ दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्त्रमिवायतम् ॥ ईषच्च हृषितो वा-
स्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः ॥ ४९ ॥ अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते ॥ करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरुरनुत्त-
मः ॥ वेपमानः सूचयति राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ५० ॥ पक्षी च शाखानिलयः प्रहृष्टः पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ॥
सुस्वागतां वाचमुदीरयानः पुनः पुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

शाखानिलयः कुसुमितपल्लवितशाखायां दृढतरं स्थितः । आर्द्रतरतरुभाग एव शाखात्वव्यपदेशः । प्रदक्षिणभ्रमणम् आर्द्रशाखावरोहणम् दृढतरावस्थानं च शुभशंसीत्यर्थः । प्रहृष्टः तत्र फलभोजनादिना सन्तुष्टः । पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी उत्तरोत्तरं सान्त्ववचनं कुर्वन्निव स्थितः । मा शुचः सद्यः समागमिष्यति ते भर्ता नायमवसरश्शोकस्य इत्येवं सान्त्वयन्निव स्थितः । तदुपरि सुस्वागतां वाचमुदीरयानः । एतावन्मात्रं न भवति तस्य संतापातिरेक इति कथयन्निव स्थितः । विरहक्लिष्टायास्सुस्वागतवचनं हि नाम प्रतियोगिनः संतापातिशयकथनमेव । उक्तं हि—तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव । ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथाहि कुमुद्वतीं दिवस इति ॥ पुनः पुनश्चोदयतीव प्रियागमने निश्चिते मज्जनालंकरणादिकं किमर्थं न करोषीत्येवं सीतां चोदयतीवेत्युत्प्रेक्षा । हृष्टः । नायिकागमनकालिकहर्षः स्वस्यैवेत्येतद्वैलक्षण्यं हृषिततनूरुहैस्सूचयन्निव स्थितः ।

इदं हि रामायणमुत्तमं काव्यं तथाहि काव्यम् तावत्त्रिविधम् उत्तमं मध्यममधमं चेति । यत्र वाच्यातिशायिव्यङ्ग्यं तदुत्तमम् । स एव ध्वनिरित्युच्यते । यत्र वाच्यानतिशायिव्यङ्ग्यं तन्मध्यमं काव्यम् । तदेव गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्युच्यते । यत्र व्यङ्ग्यमेव नास्ति तदधमम् । तदेव चित्रमित्युच्यते । व्यङ्ग्यं च पदगतं वाक्यगतं प्रबन्धगतं चेति त्रिविधं भवति । एतत्काण्डरूपप्रबन्धेन अनादिभगवत्संबन्धवतश्चेतनस्योज्जीवने प्रवृत्तस्याचार्यस्य प्रवृत्तिरभिव्यज्यते । उक्तश्चायमर्थस्ततो रावणनीताया इति श्लोके । अत्र लङ्कापदेन शरीरं द्योतितम् । एकाक्षीप्रभृतय इन्द्रियाणि । रावणकुम्भकर्णावहंकारममकारौ । इन्द्रजित्प्रभृतयः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यदम्भादयः । तादृशलङ्कानिरुद्धसीतासदृशश्चेतनः । तस्य भगवज्ज्ञानोपदेष्टाचार्यतुल्यो मारुतिः । तादृशाचार्यलक्षणमनेन श्लोकेन सूच्यते । पक्षी । पक्षिशब्देन गमनसाधनत्वात् ज्ञानकर्मणी उच्येते । तदुक्तम्—उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः । तथैव ज्ञानकर्मभ्यां नियता परमा गतिरिति ॥ ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभावेनात्र समुच्चयो विवक्षितः । ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुतेः । अनेनाचार्यशब्दनिर्वचनमुक्तम् । आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यत इति ॥ शाखाशब्देन वेदशाखा उच्यन्ते । निलयशब्देन तदेकपरत्वं त्यागे प्रत्यवायश्रवणात् । तदुक्तं शिक्षायाम्—अधीतमपि यो वेदं विमुञ्चति नराधमः । भ्रूणहा स तु विज्ञेयो वियोनिमभिगच्छतीति ॥ किंच निलय इत्यनेन तदर्थविषयकश्रवणमनननिध्यासनरूपतदनुष्ठानान्युच्यन्ते । अनेनाचार्यलक्षणमुक्तम् । तथाहुः—आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयश्शुचिः ॥ गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवं लक्षणसंपन्नो गुरुरित्यभिधीयत इति ॥ प्रहृष्टः सदा सन्तुष्टहृदयः । अनेन सर्वदा सेवनीयत्वमुक्तम् । तथोक्तम्—आह्लादशीतनेत्राम्बुः पुलकीकृतगात्रवान् । सदा परगुणाविष्टो द्रष्टव्यस्सर्वदेहिभिरिति ॥ पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी । उत्तमः "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" इत्युक्तः परमात्मा तद्विषयं सान्त्वं शिष्येभ्यो वदतीत्युत्तमसान्त्ववादी । त्वं मेहं मे कुतस्तत्तदपि कुत इदं वेदमूलप्रमाणादेतच्चानादिसिद्धादनुभवविभवात्तर्हि साक्रोश एव । क्वाक्रोशः कस्य गीतादिषु मम विदितः कोत्र साक्षी सुधीस्स्याद्धन्त त्वत्पक्षपाती स इति नृकलहे मृग्यमध्यस्थवत्त्वम् ॥ त्युक्तरीत्या भगवति मनुष्याणां कलहे । यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः । तेन चेदपि वादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ॥ इति सान्त्ववादशील इत्यर्थः । पुनः पुनरित्यनेन कर्षकः कदाचिन्न फलितमित्येतावता यथा कृषिं न परित्यज्यति पुनः पुनस्तत्रैव प्रवर्तते । तथाचार्योपि कदाचित् स्ववचनाश्रवणेपि न निवर्तते इत्युक्तम् । अनेनाचार्य-

स्य भगवतोप्यतिशय उक्तः । स हि पार्थाय गीतामुपदिश्य पुनराश्वमेधिके तेन पूर्वोक्तमर्थं विस्मृत्य पुनः पृष्टेनाहं वक्ष्यामीत्युक्तवान् "नूनमश्रद्धधानासि दुर्मेधाश्चासि पाण्डव"इत्यादिना । किंच सुस्वागतां वाचमुदीरयानः । सुष्ठु संप्रदायाविच्छेदो यथा तथाचार्यपरम्परया स्वस्मै आगतां वाचम् अष्टाक्षरादिमन्त्रराजरूपाम् निर्हेतुकयैव दयया समुदीरयन् । आचार्याणामसावसावित्या भगवत्त इति गुरुपरम्परायाः अनुसन्धेयत्वमनेन सूचितम् । पुनः पुनश्चोदयतीव । उक्तार्थस्यानुष्ठानाय चोदनां दर्शयति । अन्यथा ह्युपदेशोप्यनर्थक एव स्यात् । अत एवाहुराचार्याः—स्खालित्ये शासितारमिति । दृष्टः । एतेन शिष्यशिक्षणं स्वप्रयोजनमाचार्यस्येत्युक्तम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ॥ सीता वितत्रास यथा वनान्ते सिंहाभिपन्ना गजराजकन्या ॥ १ ॥ सा राक्षसीमध्यगता च भीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च ॥ कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा बालेव कन्या विललाप सीता ॥ २ ॥ सत्यं बतेदं प्रवदन्ति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः ॥ यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमाना जीवामि किंचित्क्षणमप्यपुण्या ॥ ३ ॥ सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ॥ विशीर्यते यन्न सहस्रधाद्य वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ४ ॥ नैवास्ति दोषं मम नूनमत्र वध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य ॥ भावं न चास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ॥ ५ ॥ ॥ ॥

रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ॥

सा राक्षसेन्द्रस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ सत्यमिति ॥ यत्र येन किंचिज्जीवामि कुत्सितं जीवामि ॥ ३ ॥ ४ ॥ नन्वात्महनने महान्दोषः स्यादित्याशङ्क्याह—नैवेति ॥ दोषं दोषः । आर्षं नपुंसकम् । अत्र आत्महनने कथमदोष इत्याशङ्क्य रावणकृतान्मरणादात्मनैव मरणं श्रेय इत्याह—वध्येति । अप्रियदर्शनस्य अस्य रावणस्य दुर्मरणत्वाविशेषेपि दुष्टराक्षसेन मरणमतिकष्टमिति भावः । तर्हि तदनुप्रवेशेनात्मा रक्ष्यताम् "सर्वत आत्मानं गोपायेत्"इति श्रुतेरित्याशङ्क्याह—भावमिति । अस्य अस्मिन्रावणे भावं हृदयम् अनुप्रदातुं नालं न शक्ता । रामस्वत्वादस्य न ह्यन्यस्य

स्वमन्योन्यस्मै दातुमर्हतीति भावः। अनर्हश्चायं भावोन्यप्रदानस्येत्यमुमर्थं दृष्टान्तमुखेनाह–द्विज इति । मन्त्रं वेदम्। अद्विजाय शूद्राय ॥ ५ ॥ नूनमिति ॥ अनागच्छति मासद्वय दर्वागिति शेषः। गर्भस्थजन्तोः निरुद्धनिर्गमस्य गर्भस्थजन्तोः। शल्यकृन्तः नापितः ॥ ६ ॥ दुःखमिति ॥ चिराय दुःखितायाः मम द्वौ मासौ वधस्यावधिभूतौ अधिगमिष्यतः। इदं दुःखं बत । कस्य दुःखमिव। राजापराधात् बद्धस्य तथा निशान्ते वध्यस्य तस्करस्येव दुःखम्। यथेति पाठे इवशब्दो वाक्यालंकारे॥ ७॥ हा रामेति ॥ मूढो वात्यारूपो वातो यस्यास्सा मूढवाता। वात्याहतेत्यर्थः। मूढस्त-

नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः शस्त्रैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ॥ तस्मिन्ननागच्छति लोकनाथे गर्भस्थजन्तोरिव शल्यकृन्तः ॥ ६ ॥ दुःखं बतेदं मम दुःखिताया मासौ चिरायाधिगमिष्यतो द्वौ ॥ बद्धस्य वध्यस्य तथा निशान्ते राजापराधादिव तस्करस्य ॥ ७ ॥ हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जनन्या ॥ एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८ ॥ तरस्विनौ धारयता मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ ॥ नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ सिंहर्षभौ द्वाविव वैद्युतेन ॥ ९ ॥ नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ॥ यत्रार्यपुत्रं विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ॥ १० ॥ हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्त्र ॥ हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्द्रितवात्ययोरिति विश्वः ॥ ८ ॥ तरस्विनाविति ॥ मृगस्य रूपं धारयता सत्त्वेन जन्तुना । मम कारणात् मन्निमित्तम्। विशस्तौ हिंसितौ। द्वौ सिंहर्षभाविव द्वौ सिंहाविव द्वौ वृषभाविवेत्यर्थः। वैद्युतेन अशनिना ॥ ९ ॥ नूनमिति ॥ लुलुभे प्रलोभयामास। यत्र यस्मिन् काले । विससर्जेति सृजेर्लिटयुत्तमपुरुषैकवचनम्। रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च। परस्परस्य सदृशावित्युक्तपरस्परसादृश्यात् । बाल्यात् प्रभृति सुस्निग्धतया च परस्परनिरूपकभूतौ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनन्यदेवत्वमिति ॥ अनन्यदेवत्वम् आश्रयणीया देवतान्यास्ति सा रक्षिष्यतीति बुद्धिर्मे नास्ति । नारायणमुपागमदित्यत्राप्यप्राधान्येन सह पत्न्येति ह्युक्तम् । नारायणमाराधयतो रामस्य परिचारिकास्मीत्यर्थः । इयं क्षमा च । रावणपरुषाक्षराणि राक्षसीनां तर्जनभर्त्सनादीनि राममधुरालापश्रवणकुतूहलेन ह्यहं क्षान्तवती । भूमौ च शय्या । तवाङ्के समुपाविशमित्येवंविधभोगः कदाचिदपि किन्न सेत्स्यतीत्याशया हि मया भूमौ शयनं क्रियते । नियमश्च धर्मे । रक्षकत्वधर्मेऽपि तस्मिन्नेवेति मनीषया हि मया स्थितम् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसेत्युक्तिरपि तं दृष्ट्वैव । पतिव्रतात्वम् एतद्व्रतं ममेत्युक्तं व्रतं विना मम किञ्चिद्व्रतं नास्तीत्यर्थः । पत्युर्व्रतमेव व्रतं यस्यास्सा पतिव्रता तस्या भावः पतिव्रतात्वम् । विफलं ममेदम् अमोघमपि मोघमासीत् । कस्येवेति चेत्तत्राह–कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् । आत्मानं मानुषं मन्य इत्युक्तरीत्या मानुषत्वं रामस्याप्यस्ति ।

अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे ॥ पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम्
॥ १२ ॥ मोघो हि धर्मश्चरितो मयायं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थम् ॥ या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया
संगमने निराशा ॥ १३ ॥ पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च ॥ स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं
रंस्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४ ॥ अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा ॥ मोघं चरित्वाथ
तपोव्रतं च त्यक्ष्यामि धिक् जीवितमल्पभाग्या ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अतस्तदितरमानुषाणां मध्ये कृतघ्नेषु कृतं कार्यमिव । अस्य किं मूलमिति चेत् ममेदं तस्मिन्न काचिन्न्यूनता ममैव दुष्कृतमत्र हेतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पितुरिति ॥ पितुर्निदेशम् आज्ञाम् नियमेन अविच्छेदेन कृत्वा चरितव्रतः चरितवन्यवृत्तिव्रतः वनान्निवृत्तश्च सन् । स्त्रीभिस्तु मत्तोपि विलक्षणाभिः स्त्रीभिः त्वं रंस्यसे । वीतभयः गतवनवासभयः । कृतार्थः निष्पन्नसर्वपुरुषार्थः । मद्विनाशेन पुनर्विवाहेनोढा रंस्यस इति भावः ॥ १४ ॥ अहं त्विति ॥ त्वयि जातकामा अत एव त्वयि निबद्धभावा निबद्धहृदया । विनाशाय त्वयि निबद्धभावेति दुःखातिरेकोक्तिः । तपः अनशनम् । व्रतं नियमम् । अल्पभाग्या जन्मान्तरसुकृतरहिता । इदानीमनुष्ठितानां तपोव्रतादीनाम् जन्मान्तरफलदत्वेन मोघत्वोक्तिः । अत एवाल्पभाग्येत्युक्तम् ॥ १५ ॥

सा जीवितमिति ॥ वेश्मनि राक्षसस्य । एवं सम्यङ्मरणकारी क्रूरस्यास्य गृहे कथं लभ्येत इति भावः ॥ १६ ॥ इतीवेत्यादि । शोकेति ॥ वेण्युद्ग्रथनं वेणोबन्धनम् । यमस्य मूलं यमस्य समीपम् । अत्रेतिकरणं बोध्यम् । इति विचिन्त्य नगोत्तमां शिंशुपामाससाद । शिंशुपां तामुपागमदिति पूर्वमुक्तम् । तस्य सामीप्येन गमनमत्रोच्यते । पुष्पितं शुभसूचनम् । यद्वा पुष्पितमाससाद अग्निप्रवेशं कुर्वन्तीवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ उपस्थितेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ नगस्य शाखां गृहीत्वा उपस्थिता ॥ १९ ॥ तस्यास्त्विति ॥ स्वं च कुलं विचिन्तयन्त्या इत्यनेन दुर्मरणात् भीतत्वं व्यज्यते । शोकानिमित्तानि

सा जीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण शितेन वापि ॥ विषस्य दाता नहि मेस्ति कश्चिच्छस्त्रस्य वा वेश्मनि
राक्षसस्य॥१६॥इतीव देवी बहुधा विलप्य सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती॥प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा नगोत्तमं पुष्पि-
तमाससाद ॥१७॥ शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताथ वेण्युद्ग्रथनं गृहीत्वा ॥ उद्बध्य वेण्युद्ग्रथनेन शीघ्रमहं
गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥१८॥ उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्रा शाखां गृहीत्वाथ नगस्य तस्य ॥१९॥तस्यास्तु रामं
प्रविचिन्तयन्त्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्ग्याः ॥ शोकानिमित्तानि तथा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ॥
प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ २० ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥
तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां व्यपेतहर्षां परिदीनमानसाम् ॥ शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं
श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शुभसूचकानीत्यर्थः । धैर्यार्जितानि अर्जितधैर्याणि । धैर्यकराणीत्यर्थः । लोके प्रवराणि लोके प्रसिद्धानीत्यर्थः । प्रवरं हि प्रसिद्धं भवति । प्रादुर्बभूवुरित्यन्वयः । पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि पूर्वमपि फलव्याप्तत्वेन दृष्टानि । तान्युत्तरसर्गे विवरिष्यति ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथागतामित्यादि ॥ तथागतां रहस्यं च प्रकाशं चेत्युक्तरीत्या सर्वं यथावत्साक्षात्कृतवतो मुनेरपि तथाशब्दप्रयोगादित्थमिति परिच्छिद्य वक्तुमशक्य-

दुःखाम्। तां धर्मिस्वरूपातिरिक्तयत्किंचिदतिशयरहिताम्। व्यथिताम्। "आशंसायां भूतवच्च" इति निष्ठा। तथा च पूर्वोक्तं सर्वं धर्मिस्वरूपमात्रम्। इतः परमेव व्यसनानि भविष्यन्तीति मन्यमानाम्। समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने। भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी॥इत्युक्तम्। भोगजातं सर्वमकिंचित्करमासीत्। दुःखमेव निरूपकमासीत्। अनिन्दितां रामविरहे यथा स्थातव्यं तथा स्थिताम्। एवमनवस्थाने निन्दितैव भवति। व्यपेतहर्षां हर्षः पूर्वमस्यां वसित्वा गत इति न ज्ञातामित्यर्थः। व्यपाभ्यामुपसर्गाभ्यां तथा प्रतीयते। परिदीनमानसां हर्षे समागतेप्याश्रयरहिताम्। परीत्यनेन तथावगम्यते। शुभां गुणाधिकविषयविरहकृतविकृतित्वेन तद्दशाया एव नीराजना कर्तव्येत्येवं स्थिताम्। निमित्तानि शुभानि भेजिरे। निमित्तानि तद्विषये शुभानि सूचयित्वा स्वसत्तां लेभिरे। नरं श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः। अर्थिनो हि लक्ष्मीकटाक्षवद्विषये किंचित्कृत्य स्वप्रयोजनं लभ-

तस्याः शुभं वाममरालपक्ष्मराजीवृतं कृष्णविशालशुक्लम्॥प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम्॥
॥२॥भुजश्च चार्वञ्चितपीनवृत्तः परार्ध्यकालागरुचन्दनार्हः॥अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु॥३॥
गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः॥प्रस्पन्दमानः पुनरूरुरस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचचक्षे॥४॥
शुभं पुनर्हेमसमानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवामलाक्ष्याः॥वासस्स्थितायाः शिखराग्रदत्याः किंचित्परिस्रंसत चारुगात्र्याः॥५

न्ते। इमानि तु साक्षाल्लक्ष्मीविषये किंचित्कृत्य निमित्तस्वामित्वं लेभिर इत्यर्थः॥१॥ शुभनिमित्तान्येवाह–तस्या इत्यादिना॥ अरालं वक्रम्। कृष्णविशालशुक्लं मध्ये कनीनिकायाम् कृष्णं सर्वतो विशालं शुभ्रं च। अभिताम्रम् अभितस्ताम्रम्। प्रान्तरक्तमित्यर्थः। प्रान्तरक्ते च नेत्रे इति पद्मिनीलक्षणात्॥२॥३॥ गजेन्द्रेति॥ तयोः सुलक्षणत्वतया प्रसिद्धयोः। ऊरुः वाम इत्यनुपज्यते। सुजातः सुन्दरः॥४॥ शुभमिति॥ शिखराग्रदत्याः वृत्ताग्रदन्तयुक्तायाः। शिखरं निस्तुलं वृत्तमित्युत्पलमाला। शिखरं दाडिमफलबीजमित्यन्ये नैघण्टुकाः। यद्वा शिखराकाराग्रदन्तायाः "अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च" इति दन्तस्य दत्रादेशः। वासः वस्त्रम्। परिस्रंसत पर्यस्रंसत। अडभाव आर्षः। ऊरुकम्पादिति भावः। स्थितायाः तिष्ठन्त्या इति वस्त्रस्रंसनानुगुणावस्थोक्तिः। यद्वा वासस्स्रंसनं कान्तागमनसूचकमिति भावः। शिखरदन्तत्वे सामुद्रिकम्– स्निग्धास्समानुरूपास्सुपङ्क्तयः शिखरिणः श्लक्ष्णाः। दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वमिति॥ यासां शिखरिणो दन्ता दीर्घं जीवन्ति ताः स्त्रिय इति च॥५॥ ॥ ॥

एतैरिति ॥ अपरैः पूर्वोक्तशकुनैः । संबोधिता सद्यः कान्तागमवार्ता भविष्यतीति बोधिता । वातातपक्लान्तं सम्यग्वातातपसंशोषितम्। प्रणष्टं भूमावदर्शनं गतम्। यद्वा प्रणष्टं प्रकर्षेण कृशीभूतम् । बीजं वर्षेणैव प्रतिसंजहर्ष । बीजस्य प्रहर्षो नाम अङ्कुरादिभावेन स्थूलीभूय बहिर्निर्गमः॥६॥ तस्या इति॥स्वक्षिभ्रु शोभनाक्षि भ्रूयुक्तम् । केशाः अन्ते यस्य तत् केशान्तम् । उपरिभागप्रकीर्णालकमित्यर्थः । सितशुक्लदंष्ट्रम् अत्यन्तशुक्लदन्तम् ।एकार्थे शब्दद्वयप्रयो-

एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभ्रूः संबोधिता प्रागपि साधु सिद्धैः ॥ वातातपक्लान्तमिव प्रणष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ॥ ६ ॥ तस्याः पुनर्बिम्बफलाधरोष्ठं स्वक्षिभ्रु केशान्तमरालपक्ष्म ॥ वक्त्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः ॥ ७ ॥ सा वीतशोका व्यपनीततन्द्री शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ॥ अशोभतार्या वदनेन शुक्ले शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥

हनुमानपि विश्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः ॥ सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसीनां च तर्जनम् ॥ १ ॥ अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने ॥ ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥ यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च ॥ दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता मया ॥ ३ ॥ चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता ॥ गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया ॥ ४ ॥ राक्षसानां विशेषश्च पुरी चेयमवेक्षिता ॥ राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च ॥ ५ ॥ ॥ ॥

गोतिशयज्ञापनाय । यथा मुग्धमनोज्ञ इति । नीरन्ध्रत्वेन संसक्तशुक्लदंष्ट्रमिति वार्थः । "षिञ् ,बन्धने" इत्यस्माद्धातोर्निष्ठा ॥ ७ ॥ सेति॥ व्यपनीततन्द्री निरस्तजाड्या। हर्षविवृद्धसत्त्वा हर्षविकसितचित्ता शुक्ले शुक्लपक्षे ॥८॥ इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीरामा० शृ० सुन्दरकाण्ड० एकोन०त्रिं० सर्गः ॥२९॥ हनुमानपीत्यादि ॥ विक्रान्तः पराक्रमशाली । सीतायास्त्रिजटायाश्च सर्वं सर्ववृत्तान्तम्। तर्जनं तर्जनवचनम् ॥१॥ अवेक्षमाण इति ॥ चिन्तां चिन्तयामास चिन्तां चकार ॥२॥ यामिति ॥ सर्ववानराभिलषितोर्थो मयैकेन लब्ध इति विस्मितवान् ॥३॥ चारेणेति ॥ इदं वक्ष्यमाणम्। तावत्कात्स्न्येन ॥४॥५॥

युक्तमिति ॥ समाश्वासयितुं युक्तं न्याय्यम् ॥ ६ ॥ अहमिति ॥ आश्वासयामि "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति लट् ॥ ७॥ ८॥ दोषवत्त्वमुपपादयति–गते हीति ॥ ९ ॥ मयेति ॥ समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतासंदेशकथनेनेति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ रामश्चेति ॥ सीताब्रवीद्वच इत्यत्रेतिक-

युक्तं तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वदयावतः ॥ समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनकाङ्क्षिणीम् ॥ ६ ॥ अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ अदृष्टदुःखां दुःखार्तां दुःखस्यान्तमगच्छतीम् ॥ ७॥ यद्यप्यहमिमां देवीं शोकोपहतचेतनाम् ॥ अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद्गमनं भवेत् ॥ ८ ॥ गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी ॥ परित्राणमविन्दन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९ ॥ मया च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः ॥ समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥ निशाचरीणां प्रत्यक्षमनर्हं चापि भाषिणम् ॥ कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥ ११ ॥ अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया ॥ सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १२ ॥ रामश्च यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताब्रवीद्वचः ॥ किमहं तं प्रतिब्रूयामसंभाष्य सुमध्यमाम् ॥ १३ ॥ सीतासंदेशरहितं मामितस्त्वरया गतम् ॥ निर्दहेदपि काकुत्स्थः क्रुद्धस्तीव्रेण चक्षुषा ॥ १४ ॥ यदि चोद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् ॥ व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति ॥ १५ ॥ अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामिह स्थितः ॥ शनैराश्वासयिष्यामि सन्तापबहुलामिमाम् ॥ १६ ॥ अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः ॥ वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥ यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ॥ रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ वानरस्य विशेषेण कथं स्यादभिभाषणम् ॥ १८ ॥

रणं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यदि चेति ॥ भर्तारं सुग्रीवम् । व्यर्थम् अनाश्वास्य गमने तदागमनपर्यन्तं देव्याः प्राणानवस्थानादिति भावः ॥ १५ ॥ अन्तरमिति ॥ राक्षसीनाम् अन्तरम् अवकाशं विच्छेदं वा । राक्षस्यसन्निधानसमयमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अहं त्विति ॥ अतितनुः अतिसूक्ष्मतनुः । संस्कृतां प्रयोगसौष्ठवलक्षणसंस्कारयुक्ताम् ॥ १७ ॥ गीर्वाणभाषया व्यवहारे दोषमाह–यदीति ॥ १८ ॥ ॥ ॥

अथ मानुषभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चिनोति—अवश्यमिति ॥ अत्र वाक्यस्य मानुषत्वं कोसलदेशवर्तिमनुष्यसंबन्धित्वं विवक्षितम् । तादृग्वाक्यस्यैव देव्योपरिचितत्वात् ॥ १९ ॥ एवं मानुषभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चित्य संप्रति तयापि भाषयानेन वानररूपेण पुरः स्थित्वाभिभाषणे दोषोस्ती-

अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् ॥ मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥ १९ ॥
सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा ॥ रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासं गमिष्यति ॥ २० ॥
ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी ॥ जानमाना विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् ॥ २१ ॥
सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः ॥ नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः ॥ २२ ॥ ततो
मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः ॥ वधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं यथाबलम् ॥ २३ ॥ गृह्य शाखाः
प्रशाखाश्च स्कन्धांश्चोत्तमशाखिनाम् ॥ दृष्ट्वा विपरिधावन्तं भवेयुर्भयशङ्किताः ॥ २४ ॥ मम रूपं च संप्रेक्ष्य
वने विचरतो महत् ॥ राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृताननाः ॥ २५ ॥ ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्ष-
सामपि ॥ राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥ २६ ॥ ते शूलशक्तिनिस्त्रिंशविविधायुधपाणयः ॥ आपते-
युर्विमर्देऽस्मिन् वेगेनोद्विग्नकारिणः ॥ २७ ॥ संरुद्धस्तैः सुपरितो विधमन् रक्षसां बलम् ॥ शक्नुयां न तु संप्राप्तुं
परं पारं महोदधेः ॥ २८ ॥ मां वा गृह्णीयुराप्लुत्य बहवः शीघ्रकारिणः ॥ स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं
भवेत् ॥ २९ ॥ हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् ॥ विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥ ३० ॥

ति विचारयतीति—सेयमिति ॥ २० ॥ तत इति ॥ जानमाना जानाना । मुमागम आर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ गृह्येति ॥ प्रशाखाः उपशाखाः । विपरिधावन्तं मामिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ त इति ॥ उद्विग्नकारिणः उद्वेगकारिणः ॥ २७ ॥ संरुद्ध इति ॥ तैः परितः संरुद्धः अत एव रक्षसां बलम् विधमन् प्रहरन् अहं महोदधेः परं पारं प्राप्तुं न शक्नुयामित्यन्वयः ॥ २८ ॥ मामिति ॥ अगृहीतार्था अविदितरामसंदेशार्था ॥ २९ ॥ ३० ॥

उद्देश इति ॥ उद्देशे प्रदेशे । नष्टमार्गे अदृष्टमार्गे । उक्तविशेषणे उद्देशे वसतीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ विशस्ते वेति ॥ सहाय एव साहाय्यः तम् । कार्यसाधने सीतादर्शननिवेदनलक्षणकार्यसाधने ॥ ३२ ॥ विमृशन्निति ॥ यो लङ्घयेत तं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ असत्यानीति ॥ असत्यानि अनिश्चितजयापजयानि । क्लेशस्तु भूयानिति भावः । ततो नैतन्मम मतमित्याह–संशय इति । संशयः संशयितार्थः। स च सङ्ग्रामः अथापि तथाकरणे स एव कार्यहन्ता बुद्धिहीनो निन्दाभाजनं चेत्याशयेनाह–कश्चेति । प्राज्ञः कः ससंशयं कार्यम् निःसंशयं निर्विचारम् कुर्यात् ॥ ३५ ॥ प्राणत्यागश्चे-

उद्देशे नष्टमार्गेऽस्मिन् राक्षसैः परिवारिते ॥ सागरेण परिक्षिते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१ ॥ विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे ॥ नान्यं पश्यामि रामस्य साहाय्यं कार्यसाधने ॥ ३२ ॥ विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः ॥ शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत महोदधिम् ॥ ३३ ॥ कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् ॥ नतु शक्ष्यामि संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ ३४ ॥ असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते ॥ कश्च निःसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः ससंशयम् ॥ ३५ ॥ प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ॥ एष दोषो महान् हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ॥ ३६ ॥ भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ॥ विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७ ॥ अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ॥ घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥

ति ॥ अनभिभाषणे रामसंदेशानिवेदने। एष दोषः पूर्वोक्तसीतासंत्रासाक्रोशनिमित्तराक्षसागमनादिः। सीताभिभाषणे वानररूपेण पुरःस्थित्वाभिभाषणे ॥ ३६ ॥ भूताश्चेति ॥ भूताश्चार्थाः निष्पन्नार्थाः । विक्लवम् अविवेकिनम् दूतमासाद्य देशकालविरोधिताः सन्तः सूर्योदये तमो यथा विनश्यति तथा विनश्यन्तीति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ अर्थेति ॥ अत्र विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुषज्यते । अर्थानर्थान्तरे कार्याकार्यविषये । निश्चितापि स्वामिना सचिवैः सह निश्चितापि। बुद्धिः विक्लवं दूतमासाद्य न शोभते । आकस्मिकपराभवत्तोत्यर्थः । एतदेवोपपादयति–घातयन्तीति ॥ ३८ ॥ ॥

प्रागुक्ता दूतदोषास्त्वस्मिन्यथा न स्युस्तथा कर्तव्यमित्याह—न विनश्येदिति॥ कार्यं स्वामिकार्यम्। कथं केन प्रकारेण न विनश्येत्। वैक्लव्यं बुद्धिहीनता मम कथं न भवेत्। समुद्रलङ्घनं कथं न वृथा भवेत्। तथा कर्तव्यमिति शेषः ॥३९॥ कथमिति॥ अथ सीतेत्यध्याहार्यम्। हनुमान् मे वाक्यं सीता कथं केन प्रकारेण शृणुयात्कथं नोद्विजेतेति विचार्य मतिमान् प्रशस्तमतिः । मतिं तत्कालोचितकर्तव्यविषयाम्। चकार निष्पादयामास ॥४०॥ राममिति ॥ स्वबन्धुं राममनुकीर्तयन् "लक्षणहेत्वोः" इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः। नैनामुद्वेजयिष्यामि एनां मद्रूपप्रदर्शनमन्तरेण रामस्य कीर्तनेनैवानुद्विग्नां

न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत्॥ लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत्॥ ३९॥ कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत वा॥ इति संचिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम्॥ ४०॥ राममक्लिष्टकर्माणं स्वबन्धुमनुकीर्तयन्॥ नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धुगतमानसाम्॥ ४१॥ इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः॥ शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन्॥ ४२॥ श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रब्रुवन् गिरम्॥ श्रद्धास्यति यथाहीयं तथा सर्वं समादधे॥ ४३॥ इति स बहुविधं महानुभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः॥ मधुरमवितथं जगाद वाक्यं द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान्॥४४॥इति श्रीमत्सु० त्रिं०सर्गः॥३०॥
एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महाकपिः॥ संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह॥ १॥ ॥

करिष्यामीत्यर्थः। तद्बन्धुगतमानसां स चासौ बन्धुश्च तद्बन्धुः रामः तद्गतमानसाम्॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ इतीति॥ जगतिपतेरिति दीर्घाभाव आर्षः। जगादेति वक्ष्यमाणसर्गार्थसंग्रहः ॥४४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः॥३०॥
एवमित्यादि॥ चिन्तां चिन्तयित्वा चिन्तां कृत्वा। कर्तव्यमर्थं निश्चित्येत्यर्थः। संश्रवे सम्यक् श्रूयतेस्मिन्निति संश्रवः। समीपं समीपे व्याजहार। यद्वा पाठ्ये गेये च मधुरमिति संश्रवे श्रवणे मधुरं ज्ञानप्रसरणद्वारा इन्द्रियेभ्यो निस्सृत्य विषयान् गृहीत्वा तदनन्तरं हि रसो जायते लोके अत्र न तथा यत्र शब्दसंसर्गो जायते तत्र रसो जायत इत्यतिशयोक्तिः। मधुरं ज्ञानमपि तद्द्वारा रसजनकं वाक्यं पूर्वापरनिरूपणं विना स्वयं रसजनकम् वैदेह्याः वैदे-

ह्रीनिमित्तम् । कुलानुरोधेन देहे निस्स्पृहायाः देहमपि दत्त्वा रसावहत्वमुच्यते ॥ १ ॥ राजेत्यादि ॥ वितरणविक्रमादिजनितत्वेन कीर्तियशसोर्भेदोऽव-गन्तव्यः । पार्थिवव्यञ्जनैः राजलक्षणैः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तस्येति ॥ तस्य पितुर्वचनाद्वनं प्रव्राजितः गतः । स्वार्थे णिच् ॥ ८ ॥ तेने-

राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ॥ पुण्यशीलो महाकीर्तिरृजुरासीन्महायशाः ॥ २ ॥ राजर्षीणां गुणश्रेष्ठ-
स्तपसा चर्षिभिः समः ॥ चक्रवर्तिकुले जातः पुरन्दरसमो बले ॥ ३ ॥ अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः ॥
मुख्यश्चेक्ष्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मिवर्धनः ॥ ४ ॥ पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः ॥ पृथिव्यां चतुर-
न्तायां विश्रुतः सुखदः सुखी ॥ ५ ॥ तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः ॥ रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः
सर्वधनुष्मताम् ॥ ६ ॥ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च पर-
न्तपः ॥ ७ ॥ तस्य सत्याभिसंधस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः ॥ सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्राजितो वनम् ॥
॥ ८ ॥ तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता ॥ राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ॥ ९ ॥ जनस्थानव-
धं श्रुत्वा हतौ च खरदूषणौ ॥ ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥ वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण माय-
या ॥ १० ॥ स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् ॥ आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ॥ ११ ॥
ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरञ्जयः ॥ प्रायच्छत्कपिराज्यं तत्सुग्रीवाय महाबलः ॥ १२ ॥ सुग्रीवेणापि सं-
दिष्टा हरयः कामरूपिणः ॥ दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्ति सहस्रशः ॥ १३ ॥ अहं संपातिवचनाच्छतयो-
जनमायतम् ॥ अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः सागरं वेगवान्प्लुतः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

ति ॥ मृगयां परिधावता मृगयामुद्दिश्य परिधावता । अनेन लीलया खरादिवधः सूच्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ जनस्थानेति ॥ जनस्थानपदं जनस्थानरक्षोवधम् । अमर्षेणापहृता अमर्षापहृता । मृगरूपेण मृगसौन्दर्येण प्रशस्तमृगेण वा । "प्रशंसायां रूपप्" ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥

यथारूपामिति ॥ यथारूपां यादृशशरीराम् । यथावर्णां यादृशरूपाम् । यथालक्ष्मीं यादृशकान्तिम् । राघवस्य राघवात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत इति ॥ सुकेशी नीलसूक्ष्मकेशी । वक्रिम्णः पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ सेति ॥ पार्श्वम् आकाशम् भूमिं चावेक्षमाणा । अधस्तादित्यनेन यथा भूमिं भित्त्वा कश्चिन्नरः रामनामानि कीर्तयेत्तथान्यत्रापीत्यपिना संभावनोच्यते । शिंशुपावृक्षस्याधस्तात्तिर्यगूर्ध्वमिति वा । तमचिन्त्यबुद्धिं ददर्श । तद्वपुरवलोकनात् पूर्वं तस्य हृदयमेवं परिच्छिनत्ति स्म । इह लङ्कायां प्रविश्यावरोधाराममध्यप्रवेशेनायं निपुणतरमतिरिति निश्चितवतीत्यर्थः । पिङ्गाधिपतेरमात्यं स्वरविशेषेणायं वानरः । तत्रापि न स्वतन्त्रः । किन्तु स्वसजातीयस्य राज्ञः कस्यचिदमात्योयम् । तद्राज्यकार्यमेतद्धस्तगतमिति निश्चितवती।

यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मीं च निश्चिताम् ॥ अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादितो मया ॥ १५ ॥ विररामैवमुक्त्वासौ वाचं वानरपुङ्गवः ॥ जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ॥ १६ ॥ ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंवृतम् ॥ उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशुपावृक्षमैक्षत ॥ १७ ॥ निशम्य सीता वचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य ॥ स्वयं प्रहर्षं परमं जगाम सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ॥ १८ ॥ सा तिर्यगूर्ध्वं च तथाप्यधस्तान्निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् ॥ ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम् ॥ १९ ॥ इति सु० ए० त्रिं० सर्गः ॥ ३१ ॥
ततः शाखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा ॥ वेष्टितार्जुनवस्त्रं तं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ॥ १ ॥ ॥

वातात्मजं रामप्राणहेतुभूतमत्प्राणनहेतुत्वेन सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन वायुपुत्रोयमित्यवगतवती । सूर्यमिवोदयस्थं रामदिवाकरस्योदयसूचकमुदयगिरिस्थमरुणमिव स्थितम् । सूरः सूर्यः । सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकरा इत्यमरः । सूरसूतोरुणोनूरुरित्युक्तेस्सूरस्य संबन्धी सूर्यः । दिगादित्वाद्यत् । भवतापि संबन्धः विशेप एव । यद्वा सूर्यशब्देन तत्संबन्ध्यरुणो लक्ष्यते । सूर्योरुणे च सूर्ये चेति निघण्टुरस्तीत्याहुः । औचित्यादत्र सूर्योरुणः ॥ १९ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥
ततः शाखान्तरे लीनमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ दृष्ट्वा पूर्वं सामान्यतो दृष्ट्वा भयाच्चलितमानसा सतीति विशेषतो ददर्श । वेष्टितार्जुनवस्त्रं वेष्टित

षवलवक्षम् तं पूर्वोक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ रुरोदेत्यर्द्धम् ॥ मन्दं राक्षस्यः श्रुत्वा किमिदमिति विचारयिष्यन्तीति भयेनेति भावः ॥५॥६॥ सेति ॥ वीक्षमाणा विचारयन्ती । ददर्श पुनरनुकूलोयं स्यादिति ददर्शेत्यर्थः । भुग्नवक्त्रं वक्रमुखम् । यथोक्तकारम् आज्ञाकरम् ॥ ७ ॥ सा तमिति ॥ विसंज्ञा मूर्च्छिता । गतासुकल्पा मृतप्राया । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य कालेनैव प्रबोधकेन प्रबुद्धवतीत्यर्थः । विकृतवासरवेषदर्शनेन मू-

सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् ॥ फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥२॥ मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता ॥ अहो भीममिदं रूपं वानरस्य दुरासदम् ॥ दुर्निरीक्ष्यमिति ज्ञात्वा पुनरेव मुमोह सा ॥ ३ ॥ विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता ॥ रामरामेति दुःखार्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥४॥ रुरोद बहुधा सीता मन्दं मन्दस्वरा सती ॥ ५ ॥ सा तं दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदुपस्थितम् ॥ मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोयमिति भामिनी ॥ ६ ॥ सा वीक्षमाणा पृथुभुग्नवक्त्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् ॥ ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ७ ॥ सा तं समीक्ष्यैव भृशं विसंज्ञा गतासुकल्पेव बभूव सीता ॥ चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य भूयो विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ८ ॥ स्वप्ने मयायं विकृतोद्य दृष्टः शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः ॥ स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मे जनकस्य राज्ञः ॥ ९ ॥ स्वप्नोपि नायं नहि मेस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ॥ सुखं हि मे नास्ति यतोस्मि हीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्च्छिता पुनः कालेन प्रबुद्धेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वप्न इति ॥ स्वप्ने स्वप्नस्थाने । स्वप्ने वानरदर्शनं बन्धुविनाशकरमिति भावः ॥ ९ ॥ एवं दर्शनस्य स्वप्नत्वं संभाव्य पुनर्याथार्थ्यमाह—स्वप्नोपीति ॥ स्वप्नाभावे हेतुमाह—नहि मेस्ति निद्रेति । निद्राभावे हेतुः—शोकेनेत्यादि । एवं प्रतिबन्धकेन निद्राभावमुक्त्वा सुखरूपहेत्वभावाच्च न निद्रेत्याह-सुखं हीति । इन्दुपूर्णप्रतिमाननेन पूर्णेन्दुप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ ॥ ॥

रामेति ॥ सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य तमेव राममेव वाचा ब्रुवती । तस्यानुरूपां विचिन्तितस्याभिवदनस्यानुरूपाम् कथां तथा शृणोमि । तमर्थं कथार्थमेवं प्रपश्यामि । एवम् उक्तप्रकारेण जानामीत्यन्वयः । तदर्थामिति पाठे अयमर्थः । तस्यानुरूपां रामकीर्तनस्यानुरूपाम् । तदर्थो स रामोर्थोभिधेयो यस्याः ताम् ॥ ११ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—अहं हीति ॥ १२ ॥ मनोरथ इति ॥ प्रथमम् इदं रामनामकथयितृदर्शनं मनोरथः अभिलाषमात्रमिति चिन्तयामि । तथापि तथा चिन्तायां सत्यामपि बुद्ध्या वितर्कयामि । मनोरथो न भवतीति विचारयामि । किं कारणमिति चेत् तस्य म-

रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव ॥ तस्यानुरूपां च कथां तमर्थमेवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि ॥ ११ ॥ अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्गतसर्वभावा ॥ विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२ ॥ मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि तथापि बुद्ध्या च वितर्कयामि ॥ किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १३ ॥ नमोस्तु वाचस्पतये सवज्रिणे स्वयम्भुवे चैव हुताशनाय च ॥ अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनौकसा तच्च तथास्तु नान्यथा ॥ १४ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

सोवतीर्य द्रुमात्तस्माद्विद्रुमप्रतिमाननः ॥ विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १ ॥ तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २ ॥ ॥

नोरथस्य रूपं नास्ति । अयं वानरस्तु सुव्यक्तरूपश्च मां वदति च । तस्मान्मनोरथो न भवेदेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अनेनोक्तं सत्यमस्त्विति देवताः प्रार्थयते—नम इति ॥ हुताशनाय च अग्नये च ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ नमोस्त्विति ॥ हुताशनाय चेति सम्यक् । अन्यथा वृत्तभङ्गः स्यात् ॥ १४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

सोवतीर्येत्यादि ॥ सः राक्षसीषु सुप्तासु लब्धावसर इत्यर्थः । कृपणः सीतादौस्थ्यदर्शनेन दीनः । जानन्नपि वैदेह्यैव वाचयितुम-

ब्रवीत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ किमर्थमिति ॥ तव नेत्राभ्याम् आनन्दाश्रुयोगार्हाभ्याम् । किमर्थं कस्य कुलच्छेदाय । यद्वा किमर्थं किं चेतसि कृत्वा । पुण्डरीकेत्यादि । हन्तैतत्सौन्दर्यं प्रणयिना रामेण दृष्टमासीदिति भावः ॥ ४ ॥ सुराणामित्यादिषु निर्धारणे षष्ठी । का त्वं कस्य सम्बन्धिनीत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विप्रकीर्णमिवोदकमित्यतःपरं सुराणामिति श्लोकः । अयमुपरि प्रमादाल्लिखितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ का त्वमिति ॥ हे कल्याणि त्वं का । अनिन्दितलोचने त्वं का भवसीति योजना ॥ ८ ॥ कोपाद्वेति ॥ वसिष्ठं कोपयित्वेत्यत्रापि पतिता विबुधालयादित्यनुषज्यते । नासीत्यत्र काकुरनुसंधेया ॥ ९ ॥ को न्विति ॥ अमुं लोकं गतम् । यमिति शेषः । परलोकं गतं यं पुत्रं पितरं भ्रातरं भर्तारं वानुशोचसि स क इत्यर्थः । गता त्वमित्यपि पाठः । तस्मात् स्वर्गादमुं मनुष्यलोकम् गता या त्वमनुशोचसि । तस्यास्ते को वा पुत्रादिरिति योजना ॥ १० ॥ रोदनादिति ॥ देवीं देवस्त्रियम् । संज्ञावधारणात् संज्ञायते अनयेति संज्ञा लक्षणम् । राजलक्षणनिश्चयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥

का नु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि ॥ द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिते ॥ ३ ॥ किमर्थं
तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ॥ पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ४ ॥ सुराणामसुरा-
णां वा नागगन्धर्वरक्षसाम् ॥ यक्षाणां किन्नराणां वा का त्वं भवसि शोभने ॥ ५ ॥ ॥ का त्वं भवसि रुद्रा-
णां मरुतां वा वरानने ॥ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ ६ ॥ किन्नु चन्द्रमसा हीना पतिता विबु-
धालयात् ॥ रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठसर्वगुणान्विता ॥ ७ ॥ का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दित-
लोचने ॥ ८ ॥ कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसितेक्षणे ॥ वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं नासि कल्याण्यरुन्धती ॥
॥ ९ ॥ को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे ॥ अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ॥ १० ॥
रोदनादतिनिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि ॥ न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात् ॥ ११ ॥ ॥

व्यञ्जनानीति ॥ व्यञ्जनानि स्तनजघनादीनि। व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽपि चेति विश्वः। लक्षणानि शुभावर्तरेखादिसामुद्रिकलक्षणानि ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यथेति ॥ यथा यादृशम् ॥ १४ ॥ सेति ॥ द्रुमाश्रितं द्रुममूलाश्रितम्। सोवतीर्यैति दुमावतरणस्य पूर्वमुक्तत्वात्। यद्वा पूर्वमग्रादवतरणमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ पृथिव्यामिति ॥ शत्रुसैन्यप्रतापिनः शत्रुषु जीवत्सु न मे श्वशुरो जीवितवान्। स चेदिदानीं वर्तेत कथमहमेतादृशीमवस्थां प्राप्नुयामिति भावः ॥ १६ ॥ दुहितेति ॥ सीता च नामेत्यत्र नामशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १७ ॥ समा इति ॥ अहम् एतादृ-

व्यञ्जनानि च ते यानि लक्षणानि च लक्षये ॥ महिषी भूमिपालस्य राजकन्यासि मे मता ॥ १२ ॥ रावणेन जनस्थानाद्बलादपहृता यदि ॥ सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १३ ॥ यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्यतिमानुषम्॥ तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् ॥ १४ ॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ॥ उवाच वाक्यं वैदेही हनुमन्तं द्रुमाश्रितम् ॥ १५ ॥ पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ॥ स्नुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रतापिनः ॥ १६ ॥ दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ॥ सीता च नाम नाम्नाहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ १७ ॥ समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने ॥ भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १८ ॥ तत्र त्रयोदशे वर्षे राज्येनेक्ष्वाकुनन्दनम् ॥ अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ १९ ॥ तस्मिन् संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयी नाम भर्तारं देवी वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥

शावस्था अहम्। तत्र मम श्वशुरगृहे। द्वादश समाः द्वादश संवत्सरान्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। तेनाविच्छिन्नैकरूपभोगभोक्तृत्वमुच्यते। मानुषानित्यनेन नात्मनो मानुषत्वं स्वाभाविकमिति सूच्यते। भोगान् भुञ्जाना अनुभवन्ती। काम्यन्त इति कामाः, भोगोपकरणानि स्रक्चन्दनादीनि। तेषां समृद्धं समृद्धिः। भावे निष्ठा। तदस्यास्तीति सर्वकामसमृद्धिनी। "अत इनि ठनौ" इति इनिप्रत्ययः। अभवमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति ॥ संभ्रियमाणे संभारान् संपादयति सति। राघवस्याभिषेचने रामाभिषेकनिमित्तम्। देवी महिषी ॥ २० ॥

न पिबेयमिति ॥ भुज्यत इति भोजनं खाद्यं पेयं च । रामो यद्यभिषिच्यते तदा मम संबन्धि यत् भोजनं तन्न पिबेयं न खादेयम् । एषः अयमभिषेकः जीवितस्यान्तश्च ॥ २१ ॥ यत्तदिति ॥ तत्पूर्वोक्तं यद्वरदानरूपं वाक्यं तन्न वितथं कार्यं चेत्तदा रामो वनं गच्छतु ॥ २२ ॥ स इति ॥ देव्यास्संबन्धि स्वकृतं वरदानम् स्मृत्वा कैकेय्याः वचनं श्रुत्वा मुमोह ॥ २३ ॥ २४ ॥ स इति ॥ अभिषेकात्परं प्रियं पितुर्वचनं विना स याचनारूपम् पूर्वं मनसा आसाद्य अङ्गीकृत्य अथ वाचा प्रतिगृहीतवान् । मनःपूर्वकमङ्गीकृतवानित्यर्थः ॥२५॥२६॥ स इति ॥ उत्तरीयाणि वासांसि । जनन्यै

न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् ॥ एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ २१ ॥ यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम ॥ तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २२ ॥ स राजा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन् ॥ मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमाप्रियम् ॥ २३ ॥ ततस्तु स्थविरो राजा सत्ये धर्मे व्यवस्थितः ॥ ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन् राज्यमयाचत ॥ २४ ॥ स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् ॥ मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २५ ॥ दद्यान्न प्रतिगृह्णीयान्न ब्रूयात्किंचिदप्रियम् ॥ अपि जीवितहेतोर्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ २६ ॥ स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशाः ॥ विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ ॥ २७ ॥ साहं तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी ॥ न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २८ ॥ प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ पूर्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलंकृतः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

कौसल्यायै । मां समादिशत् । तन्निकटे त्वया स्थातव्यमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ २७ ॥ साहमिति ॥ अग्रतः प्रस्थाने हेतुमाह—न हीति ॥ २८ ॥ प्रागेवेति ॥ प्रागेव । यद्यपि रामानन्तरमेव लक्ष्मणेन द्रुमचीरादिस्वीकारः तथापि तस्य त्वरातिशयव्यञ्जनाय तथोक्तिः । महाभागः अहं सर्वं करिष्यामीति प्रतिज्ञानुसारेण सर्वविधकैङ्कर्यकरणोचिताभिषेकविघ्नहेतुभाग्यसंपन्नः सौमित्रिः । सृष्टस्त्वं वनवासायेत्युक्तवत्याः गर्भे संजातः मित्रनन्दनः स लक्ष्मणः सर्वविधकैङ्कर्यकर्तेत्यनुकूलैरभिनन्दनीयः । पूर्वजस्येत्यादि । रामकैङ्कर्यानुरूपत्वेन द्रुमचीरादीनामलंकरणत्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥

ते वयमिति ॥ पुरादृष्टं पूर्वमदृष्टम् । अत्र गम्भीरशब्देन दुष्प्रवेशत्वम् । दर्शनशब्देन स्वरूपमप्युच्यते ॥ ३० ॥ ३१ ॥ द्वाविति ॥ द्वौ मासौ द्विमासरूपः कालः । मे जीवितानुग्रहः जीवितानुग्राहकः जीवितधारणानुकूलः कृतः । त्यक्ष्यामि स्वयमेवेति भावः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः ॥ प्रविष्टाः स्म पुराऽदृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ॥ ३० ॥ वसतो दण्डकारण्ये
तस्याहममितौजसः ॥ रक्षसापहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ ३१ ॥ द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः ॥
ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान् हरियूथपः ॥ दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ अहं रामस्य संदे-
शाद्देवि दूतस्तवागतः ॥ वैदेहि कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीत् ॥ २ ॥ यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥
स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः ॥ कृतवाञ्छोकसंतप्तः
शिरसा तेऽभिवादनम् ॥ ४ ॥ सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ॥ प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत्
॥ ५ ॥ कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा ॥ एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६ ॥ ॥

तस्या इत्यादि ॥ दुःखात् दुःखाभिभूतायाः उत्तरोत्तरं दुःखं प्राप्तायाः ॥ १ ॥ अहमिति ॥ तव दूतः त्वां प्रति प्रेषितो दूतः ॥ २ ॥ य इति ॥ वेद वेत्ति । वेदविदां वेदार्थज्ञानवताम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सेति ॥ प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी प्रीत्या पुलकितसर्वाङ्गी ॥ ५ ॥ दुःखबाहुल्येऽपि रामदर्शनप्रत्याशया कृच्छ्रेण जीवन्त्याः देव्याः जीवनफलस्य लब्धत्वात्तत्संवादिनीं गाथां स्तौति—कल्याणीति ॥ कल्याणी सत्यार्था । मा प्रतिभाति मां प्रतिभाति । वर्षशतादपीत्यन्ते इतिकरणं बोध्यम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

तयेति ॥ तया सीतया । तस्मिन् हनुमति विषये । अद्भुता प्रीतिरुत्पादिता । परस्परेणेत्यादिकं वक्ष्यमाणस्य सर्गस्य संग्रहः ॥ ७ ॥ तस्या इति ॥ उपचक्रमे गन्तुमिति शेषः । प्रापेतिवार्थः ॥ ८ ॥ यथा यथेति ॥ रावणं परिशङ्कते–रामकुशलकथनेन संजातरावणमायास्मरणा पुनः शङ्कितवतीत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥ अहो इति ॥ मे मया अस्य पुरतः यत्कथितं तत् दुष्कृतम् अनुचितं कृतम् । इदम् अनालोच्य कथनं धिक् । अहो इति खेदे । खेदहेतुमाह–

तया समागते तस्मिन् प्रीतिरुत्पादिताद्भुता ॥ परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ॥७॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान् हरियूथपः ॥ सीतायाः शोकदीनायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ यथा यथा समीपं स हनुमानुपसर्पति ॥ तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते ॥ ९ ॥ अहो धिग् दुष्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे ॥ रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः ॥ १० ॥ तामशोकस्य शाखां सा विमुक्त्वा शोककर्शिता ॥ तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११ ॥ हनुमानपि दुःखार्तां तां दृष्ट्वा भयमोहिताम् ॥ अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ॥ सा चैनं भयवित्रस्ता भूयो नैवाभ्युदैक्षत ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा वन्दमानं तु सीता शशिनिभानना ॥ अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३ ॥ मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् ॥ उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥ स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपधृत् ॥ जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एवासि रावणः ॥ ॥ १५ ॥ उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर ॥ संतापयसि मां भूयः संतप्तां तन्न शोभनम् ॥ १६ ॥

रूपान्तरमिति । वर्तत इति शेषः ॥ १० ॥ तामशोकस्येति ॥ यद्यपि पूर्वं शिंशुपाशाखावलम्बनमुक्तं तथापि शिंशुपाशाखा अशोकसंवलितेति क्वचिच्छिंशुपेत्युच्यते क्वचिदशोक इति । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ ११ ॥ हनुमानिति ॥ भयवित्रस्ता भयहेतुना वित्रस्ता ॥ १२ ॥ १३ ॥ मायामिति ॥ मायावी स्वत एव मायावान् । "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति विनिप्रत्ययः । इदानीं मायां प्रविष्टः आश्रितः । स्वयं रावणस्सन् मम सन्तापमुत्पादयसीति यदि उत्पादयसीति यत् तत्संतापोत्पादनं ते न शोभनम् । तवाप्यभीष्टविरहसन्तापो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

हनुमन्तं रावणमाशङ्क्य तज्जनितमनःप्रसादमालोच्य तां शङ्कां निराचष्टे—अथवेति ॥ मया यत् परिशङ्कितम् एतन्नैवं हि नैवमेव । कुत इत्यत आह—मनस इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इह रामदूतागमनमत्यन्तासंभावितमिति मत्वा पुनर्बहुधा शङ्कते—अहो इत्यादिना ॥२०॥ स्वप्नेपीति ॥ स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरम्। राक्षसीमध्यवासकृतं दुःखं स्वप्नदृष्टोऽपि निवर्तयितुं क्षम इति वीर्यातिशयोक्तिः । राघवं सहलक्ष्मणम् । विश्लेषदशायामुभयोर्दर्शनात् स्वप्नदर्शनेप्युभयोर्दर्शनं भवेत् । यद्वा तदानीमुभयोर्विश्लेषात्तौ किं परस्परं संयुक्तौ न वेति शङ्कते—पश्येयं नावसीदेयम् । एवमुभयोस्स्वप्ने दर्शनेपि

अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम् ॥ मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ॥ १७ ॥ यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते ॥ पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे ॥ गुणान् रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ॥ १८॥ चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः ॥ १९ ॥ अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेवं चिराहृता ॥ प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥२०॥ स्वप्नेपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोपि मम मत्सरी ॥२१॥ नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ॥ न शक्योभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम ॥ २२ ॥ किन्नु स्याच्चित्तमोहोयं भवेद्वातगतिस्त्वियम् ॥ उन्मादजो विकारो वा स्यादियं मृगतृष्णिका ॥ २३ ॥ ॥ ॥

महत् दुःखं निवर्तेत । कथंचिज्जीवितं धारयेयम्। स्वप्नोपि मम मत्सरी। मद्दशां विज्ञाय राम इव स्वप्नोपि मयि मात्सर्यं करोति ॥२१॥२२॥ एवं यथार्थस्वप्नपक्षौ निरस्य पुनश्चतुरो विभ्रमपक्षानुत्प्रेक्षते—किन्नु स्यादिति ॥ चित्तमोहः रामक्षेमवार्ताश्रवणकुतूहलकन्दलितनिरन्तरचिन्तासंततिपरिणतिविशेषरूपः कोपि मनसो विभ्रम इत्यर्थः । असत्यश्चित्तसंकल्पो वा । वातगतिः उपवासादिप्रयुक्तधातुक्षोभजो वातविकाररूपो भ्रमः । तदध्यारोपो वा यथा त्वरूपस्य वायोः पांसुपुञ्जरूपविशेषोध्यारोपः । उन्मादजो विकारो वा। उन्मादो नाम विरहिणां कश्चिदवस्थाविशेषः । तज्जो विकारो भ्रमः । मृगतृष्णिका अन्यस्यान्यरूपेणावभासः । चित्तमोहोन्मादावप्रकृतिस्थप्रतिभासविशेषौ । वातगतिमृगतृष्णिके तु प्रकृतिस्थस्य ॥ २३ ॥ ॥

अनन्तरोक्तचतुष्टयं निराकरोति—अथवेत्यादिना ॥ अथवा अयं वानरतद्भाषणादिप्रतिभासः उन्मादो न । मोहोप्युन्मादलक्षणः उन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य स तथोक्तः । अतः उन्मादनिराकरणेनैव सोपि निराकृत इत्यर्थः । अनयोर्निराकरणमितरपक्षद्वयनिराकरणस्योपलक्षणं कुत इत्यत आह—संबुध्य इति। अहम् आत्मानमिमं वनौकसं चापि संबुध्ये सम्यक् जानामि ॥ २४ ॥ इत्येवमिति ॥ बलाबलं मोहत्वादीनामबलत्वं रावण-

अथवा नायमुन्मादो मोहोप्युन्मादलक्षणः ॥ संबुद्ध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २४ ॥ इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् ॥ रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २५॥ एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा ॥ न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा ॥ २६ ॥ सीतायाश्चिन्तितं बुद्ध्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रहर्षयत् ॥ २७ ॥ आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा ॥ विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः ॥२८॥ सत्यवादी मधुरवाग्देवो वाचस्पतिर्यथा॥ रूपवान् सुभगः श्रीमान्कन्दर्प इव मूर्तिमान् ॥ २९ ॥ स्थानक्रोधः प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः ॥ ३० ॥ बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः ॥ ३१ ॥ अपकृष्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् ॥ शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि यत्फलम् ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वस्य बलवत्त्वं च ॥ २५ ॥ २६ ॥ सीताया इति ॥ संप्रहर्षयत्संप्राहर्षयत् ॥ २७ ॥ आदित्य इत्यादि ॥ राजेति । कुबेरस्य सर्वलोकराजत्वमुक्तम् । राजाधिराजाय प्रसह्यसाहिने नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे इति । सत्यमधुरवाक्त्वं बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वादेव । रूपवान् सौन्दर्यवान् । सुभगः रमणीयः । श्रीमान् कान्तिमान् । स्थाने क्रोधस्थाने क्रोधः यस्यासौ स्थानक्रोधः । प्रहर्ता क्रोधविषयेप्रहर्ता । आदित्य इवेत्यादिना उक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टो राम इति योज्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ बाहुच्छायामित्यादि ॥ लोकः महात्मनो यस्य बाहुच्छायाम् अवष्टब्धः आश्रितः । तं मृगरूपेण प्रशस्तमृगेण हेतुना आश्रमपदादपकृष्य शून्ये येनापनीतासि तस्य रावणस्य यत्फलं मरणरूपं तत् द्रक्ष्यसीति योजना। यद्वा बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको

महात्मनः असावादित्य इव तेजस्वीत्येवं योजना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नाहमिति ॥ वञ्चनार्थं परिगृहीतवेष इति मां यथावगच्छसि तथा नास्मीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्ड-व्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न चिराद्रावणं संख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् ॥ रोषप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ ३३ ॥ तेनाहं प्रेषितो दूत-स्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३४॥ लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्द-वर्धनः ॥ अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः ॥ राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ नित्यं स्मरति रामस्त्वां ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ॥ ३७ ॥ न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं चामि-तौजसम् ॥३८॥ अहं सुग्रीवसचिवो हनुमान्नाम वानरः ॥ प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ३९ ॥ कृत्वा मूर्ध्नि पदन्यासं रावणस्य दुरात्मनः ॥ त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ॥ ४० ॥ नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि ॥ विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धत्स्व वदतो मम ॥४१॥इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः॥३४॥

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् ॥ उवाच वचनं सान्त्वमिदं मधुरया गिरा ॥ १ ॥ क्व ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ॥ वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः ॥ २ ॥ यानि रामस्य लिङ्गानि लक्ष्मणस्य च वानर ॥ तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

तान्त्वित्यादि ॥ १ ॥ ❋ तनिश्लोकी ❋ गुरुकुलवासायोग्यानां वानराणाम् वसिष्ठशिष्याणां च ईदृशसमागमः कथं जातः । शास्त्रवश्यानामेव गुरुकुलवासयोग्यत्वात् ॥ २ ॥ यानीति ॥ लिङ्गानि चिह्नानि ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

कीदृशमिति ॥ संस्थानं अवयवसंनिवेशः । रूपम् आकारः वर्णः कान्तिर्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ जानन्तीत्यादि ॥ बतेत्यामन्त्रणे । जानन्ती त्वं दिष्ट्या मां परिपृच्छसीति संबन्धः । लक्षितानि त्वया दृष्टानि । मे मत्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ राम इति ॥ रामः सर्वाङ्गसुन्दरः । कमलपत्राक्षः कान्तिप्रवाहे आवर्त इव अत्यन्तमाकर्षकनयनशोभः । तादृशनयनसौन्दर्यसीमाभूमिमाह–सर्वसत्त्वमनोहरः । तिर्यग्जातितया विटपाद्विटपं प्लवतो ममापि चित्तापहारकः अविशेषज्ञस्यापि मनोहर इत्यर्थः । रूपदाक्षिण्यसंपन्नः रूपमित्येतद्विग्रहगुणानामुपलक्षणम् दाक्षिण्यमित्यात्मगुणानामुपलक्षणम् देहगुणैरात्मगुणैश्चान्यून इत्यर्थः । संपन्नः प्रसूतः इदं सर्वं नागन्तुकं किन्तु औत्पत्तिकमित्यर्थः । अत्युत्कटं वदसि किमेवंविधोपरोऽप्यस्ति न वेत्यपेक्षायामाह–जनकात्मज इति । भवती च तादृशीत्यर्थः ॥ ॥ तनिश्लोकी ॥ रामः सर्वाङ्गसुन्दर इत्यर्थः । कमलपत्राक्षः सौन्दर्यप्रवाहमज्जतामावर्तवदाकर्षकनयनशोभावान् ।

कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं रामस्य कीदृशम् ॥ कथमूरू कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ जानन्ती बत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि ॥ भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥ ६ ॥ यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै ॥ लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे ॥ ७ ॥ रामः कमलपत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहरः ॥ रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

नयनशोभाया अवधिः क इत्यपेक्षायामाह–सर्वसत्त्वमनोहर इति । तिर्यग्जातीयत्वेन शाखाचङ्क्रमणपरस्य वातात्मजस्यापि मनोहरत्वेन सर्वजनमनोहरः । रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतः स्वाभाविकानवधिकदिव्यदेहगुणगणः । जनकात्मजे त्वमेव तत्सदृशीति वक्तुं शक्या नान्येत्यर्थः । यद्वा रमयतीति रमन्ते योगिन इति च रामः । रामत्वमेवाह–कमलपत्राक्ष इति । अथवा रामस्सौन्दर्यप्रवाहभूतः । कमलपत्राक्षः प्रवाहे आवर्तायमानश्रीनयनः । तेन हृदयकर्षकत्वं व्यञ्जितम् । तच्च सकलजन्तुसाधारणमित्याह–सर्वसत्त्वमनोहर इति । तत्र वानरजातीयमच्चित्ताकर्षणमेव प्रमाणमिति ध्वन्यते । स्वरूपविग्रहगुणैः सकलजन्तुमनोहरत्वं जन्मसिद्धमित्याह–रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूत इति । तर्हि एवंविधः पुमान् विद्यते किमिति चेत् नेत्याह–जनकात्मजे इति । तुल्यशीलेत्यादिना भवत्येव प्रसिद्धा न पुमान्कश्चिदिति भावः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

सङ्ग्रहेणोक्तान् गुणान्विवृणोति—तेजसेत्यादिना ॥ ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः गृहस्थस्यास्य ब्रह्मचर्यं नाम ऋतोरन्यत्र स्त्रीसङ्गमत्यागः। तदाह मनुः—षोडश-र्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्। ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याश्चतस्रश्च विवर्जयेत् ॥ प्रचारज्ञः प्रयोगज्ञः। ऐहिकामुष्मिकानां कर्मणां प्रचारं गतिम् हेतुफलभावव्यवस्थां तत्त्वतो जानातीत्यर्थ इत्यप्याहुः। राजविद्याविनीतश्च चतस्रो राजविद्याः। आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती। एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः॥ इत्युक्ताः। तासु विनीतः शिक्षितः। श्रुतवान् अवधृतवान्। शीलसम्पन्नः सदाचारसम्पन्नः।

तेजसादित्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः॥ ९॥ रक्षिता जीवलोकस्य
स्वजनस्याभिरक्षिता॥ रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परन्तपः॥ १०॥ रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य
रक्षिता ॥ मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥ ११ ॥ अर्चिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥
साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२ ॥ राजविद्याविनीतश्च ब्राह्मणानामुपासिता ॥ श्रुतवान् शील-
संपन्नो विनीतश्च परन्तपः ॥ १३ ॥ यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः ॥ धनुर्वेदे च वेदेषु वेदाङ्गेषु च नि-
ष्ठितः ॥ १४ ॥ विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः ॥ गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो देवि जनैः श्रुतः ॥ १५ ॥
दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥ समः समविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः ॥ १६ ॥ त्रिस्थिर-
स्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः ॥ त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यशः ॥ १७ ॥ ॥

पूर्वं यज्ञादिकर्मानुष्ठातृत्वमुक्तमिति न पुनरुक्तिः। वेदेषु यजुर्व्यतिरिक्तवेदेषु। अनेन स्वस्य यजुर्वेदत्वं सूचितम्। एवमात्मगुणानभिधाय विग्रहगुणानाशास्ते—विपुलांस इत्यादिना ॥ गूढजत्रुः अस्पष्टभुजसन्ध्यस्थिः। समः अन्यूनातिरिक्तदेहप्रमाणः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ त्रिस्थिर इति ॥ त्रिषु स्थानेषु स्थिरः। तथोक्तम् सामुद्रिके— उरश्च मणिबन्धश्च मुष्टिश्च नृपतेः स्थिरा इति। त्रिप्रलम्बः त्रिषु प्रलम्बः। दीर्घभ्रूबाहुमुष्कस्तु चिरजीवी धनी नर इति वचनात्। अन्यत्र तु। त्रयश्च यस्य विद्यन्ते प्रलम्बा मेढ्रबाहव इति। त्रिसमः त्रिषु

समः । केशाग्रं वृषणं जानु समा यस्य स भूपतिरिति वचनात् । त्रिषु चोन्नतः । तदाहवराहमिहिरः—उन्नतकुक्षिः क्षितिपः परिमण्डलोन्नतनाभयः क्षितिपाः । हृदयं न वेपनं पृथु समोन्नतं मांसलं च नृपतीनामिति ॥ त्रिताम्रः त्रिषु ताम्रः । श्लिष्टाङ्गुलीरुचिरताम्रनखौ सुपार्ष्णी पादौ करावपि सुरक्तनखात्मरेखाविति वचनात् । नेत्रान्तनखपाण्यङ्घ्रितलैस्ताम्रैस्त्रिभिस्सुखीति च । त्रिषु स्निग्धः । स्निग्धा भवन्ति वै येषां पादरेखाः शिरोरुहाः । तथा लिङ्गमणिस्तेषां महाभाग्यं विनिर्दिशेदिति सामुद्रिकवचनात् । त्रिषु गम्भीरः । अत्र वररुचिः—स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गम्भीरः शस्यत बुधैरिति । श्राद्धे तु—स्वरे गतौ च नाभौ च गम्भीरस्त्रिषु शस्यत इति । नित्यश इति सर्वत्र विशेषणीयम् तेन रोगाद्युपाधिकृतरागादिनिवृत्तिः ॥१७॥ त्रिवलीवान् उदरे वलित्रयवान् । कण्ठवलित्रयवान्वा । अत्र गर्गः—स्थिरा त्रिरेखा सुभगोपपन्ना स्निग्धा सुमांसोपचिता सुवृत्ता । न चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च ग्रीवा सुदीर्घा भवतीह धन्येति ॥ त्र्यवनतः त्रीण्यवनतानि निम्नानि यस्यासौ त्र्यवनतः तानि स्तनचूचुकपादरेखाः । अत्र मिहिरः—पीनोपचितैर्निम्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः स्तनैः सुखिनः । स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निस्वानामिति ॥ चत्वारि व्यङ्गानि ह्रस्वानि यस्यासौ चतुर्व्यङ्गः । अत्र वर-

त्रिवलीवांस्त्र्यवनतश्चतुर्व्यङ्गस्त्रिशीर्षवान् ॥ चतुष्कलश्चतुर्लेखश्चतुष्किष्कुश्चतुःसमः ॥ १८ ॥

रुचिः—ग्रीवाप्रजननं पृष्ठं ह्रस्वं जङ्घा च पूज्यत इति । यद्वा चत्वारो व्यङ्गाः विकलाः यस्य सः चतुर्व्यङ्गः ते च शिराविकलः पादः रोमान्तरविकलो रोमकूपः दैर्घ्यविकलो मेढ्ः मांसविकलो बस्तिः । अत्र नारदः—पादैः प्रस्वेदरहितैः शिराहीनश्च पार्थिवः । एकरोमा भवेद्राजा द्विरोमा पण्डितो भवेत् ॥ त्रिरोमा चतुरोमा च भवेद्भाग्यविवर्जितः । समपादोपविष्टस्य गुल्फं स्पृशति मेहनम् ॥ यस्येश्वरं तं जानीयात्सुखिनं चैव मानवम् । निर्मांसः संहतो बस्तिर्येषां ते सुखभागिन इति ॥ त्रिशीर्षवान् त्रिभिर्लक्षणैर्युक्तं शीर्षं तदस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । तानि लक्षणान्यावर्ताः । आवर्तत्रयरुचिरं यस्य शिरः स क्षितिभृतां नेतेति कथनात् । यद्वा त्रिप्रकारं समवृत्तं छत्राकारं विशालं च शीर्षमस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । अत्र नारदः—समवृत्तशिराश्चैव छत्राकारशिरास्तथा । एकछत्रां महीं भुङ्क्ते दीर्घमायुश्च विन्दति ॥ चतस्रः कलाः वेदाः यस्य चतुष्कलः । अत्र शरीरलक्षणप्रकरणे कलाशब्दस्तत्सूचकरेखापरः । अत्र नन्दी—मूलेऽङ्गुष्ठस्य वेदानां चतस्रस्तिस्र एव वा । एका द्वे वा यथायोगं रेखा ज्ञेया द्विजन्मनामिति ॥ चतुर्लेखः ललाटे पादयोः पाण्योश्चतस्रो लेखा रेखा यस्य च चतुर्लेखः । ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतस्त्रीद्वयेकरेखिकाः ।

शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथेति कात्यायनः। यस्य पादतले वज्रध्वजशङ्खाङ्कुशोपमाः। रेखास्सम्यक् प्रकाशन्ते मनुजेन्द्रं तमादिशेदिति नारदः। पाणौ चतस्रो रेखाश्च यस्य तिष्ठन्त्यभङ्गुरा इति ब्रह्मा। चत्वारः किष्कवः यस्य स चतुष्किष्कुः। चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मको हस्तः किष्कुः। षण्णवत्यङ्गुलोत्सेध इत्यर्थः। षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो यः पुमान् स दिवौकस इति ब्राह्मपुराणवचनम्। चतुःसमः चत्वारः समा यस्य स चतुःसमः ते च बाहुजानूरुगण्डाः। तदुक्तं ब्रह्माण्डे—बाहुजानूरुगण्डाश्च चत्वार्यथ समानि चेति॥ १८ ॥ चतुर्दशसमद्वन्द्वः चतुर्दशसंख्यानि समानि द्वन्द्वानि यस्य सः। तथात्र सामुद्रिकम्। भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुके। कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी॥ करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिरिति। चत्वारो दंष्ट्राकारा दन्ता यस्य स चतुर्दंष्ट्रः। तदाह मिहिरः—स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्रा समाश्च शुभा इति। चतुर्गतिः चतुर्णां सिंहशार्दूलगजवृषभाणां गतिरिव गतिर्यस्य सः। गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमाविति बालका-

चतुर्दशसमद्वन्द्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः॥ महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्निग्धोष्टवंशवान्॥ १९ ॥

दशपद्मो दशबृहत्त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान्॥ षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः॥ २० ॥

ण्डोक्तेः। महोष्ठहनुनासश्च ओष्ठस्य महत्त्वं बन्धुजीवबिम्बफलारुणमांसलत्वं हनोस्तु परिपूर्णमांसलत्वम् नासिकाया दीर्घतुङ्गत्वम्। तथाच संहिता। बन्धुजीवकुसुमोपमोधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपधृत्। पूर्णमांसलहनुस्तु भूमिपस्तुङ्गतुण्डरुचिराकृतिस्तथेति॥ तुण्डशब्देन नासिकोच्यते। पञ्चस्निग्धः पञ्च स्निग्धाः अवयवाः यस्य सः ते च वाक्यवक्त्रनखलोमत्वचः केशनेत्रदन्तत्वक्पादतलानि वा। अत्र वररुचिः—चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम्। त्वचः स्नेहेन शयनं पादस्नेहेन वाहनमिति॥ स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितास्तथा मूर्धजाः सुखकाराः समं शिर इति मिहिरः। पूर्वं त्रिषु स्निग्ध इत्युक्तेः। अत्र पञ्चस्निग्ध इतीदं मतभेदमाश्रित्योक्तम्। अष्टवंशवान् अष्टौ वंशाः आयतावयवा यस्य सः आयताष्टावयव इत्यर्थः। अत्र सामुद्रिकम्। पृष्ठवंशः शरीरं च हस्तपादाङ्गुली करौ। नासिका चक्षुषी कर्णौ प्रजनो यस्य चायता इति॥ प्रजनस्यायतत्वमार्जवम्॥ १९ ॥ दशपद्मः दशपद्माकारावयवाः यस्य सः दशपद्मः। मुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखाः करौ। पादौ च दशपद्मानि पद्माकाराणि यस्य चेति। दश बृहत् दशबृहदवयवा यस्य सः। ते च—उरः शिरो ललाटं च ग्रीवा बाह्वंसनाभयः। पार्श्वपृष्ठस्वराश्चेति विशालास्ते शुभप्रदा इति सामुद्रिकम्। ब्राह्मे तु

शिरोललाटे श्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हृत्तथा । उदरं पाणिपादौ च पृष्ठं दश बृहन्ति चेति त्रिभिर्व्याप्तः । त्रिभिर्व्याप्तिश्च यस्य स्यात्तेजसा यशसा श्रियेति ब्राह्मोक्तरीत्या त्रिभिर्व्याप्तः । द्विशुक्लवान् द्वौ दन्तनेत्रे शुक्ले यस्य सः द्विशुक्लवान् । षडुन्नतः षट् उन्नता अवयवा यस्य सः ते च—कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणं स्कन्धो ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नताङ्गाः शुभप्रदाः॥ इति वररुचिः । अत्र मतभेदेनोक्तेर्न पुनरुक्तिः । मतभेदश्रवणं च रामस्य सकलशास्त्रोक्तमहापुरुषलक्षणपरिपूर्णत्वद्योतनाय। नव तनुः नव तनवः सूक्ष्मा यस्य । तानि च—केशश्मश्रुनखलोमत्वगङ्गुलिपर्वशेफोबुद्धिदर्शनानि । सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशलोमनखत्वचः । शेफश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविनः ॥ इति वररुचिः । त्रिभिर्व्याप्नोति त्रिभिः पूर्वाह्णमध्या-

सत्यधर्मपरः श्रीमान् संग्रहानुग्रहे रतः ॥ देशकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः ॥ २१ ॥ भ्राता च तस्य द्वैमात्रः सौमित्रिरपराजितः ॥ अनुरागेण रूपेण गुणैश्चैव तथाविधः ॥ २२ ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ त्वद्दर्शनसमुत्सुकौ ॥ विचिन्वन्तौ महीं कृत्स्नामस्माभिरभिसंगतौ ॥ २३ ॥ त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुन्धराम् ॥ ददर्शतुर्मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २४ ॥ ऋश्यमूकस्य पृष्ठे तु बहुपादपसंकुले ॥ भ्रातुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ २५ ॥ वयं तु हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसङ्गरम् ॥ परिचर्यास्महे राज्यात्पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

ह्णापराह्णैः कालैः धर्मार्थकामान् व्याप्नोति अनुतिष्ठतीति । तदुक्तं ब्राह्मे । धर्मार्थकामाः कालेषु त्रिषु यस्य स्वनिष्ठिता इति ॥ २० ॥ संग्रहानुग्रह इति । संग्रह अर्जनम् । अनुग्रहः फलदानम् ॥ २१ ॥ भ्राता च तस्येति ॥ द्वैमात्रः सपत्नीपुत्रः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ भ्राता च तस्येति ॥ द्वैमात्रः द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमात्रः । "मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः" इति अण्प्रत्ययः । उकाराभाव आर्षः । सुमित्रापत्यस्य लक्ष्मणस्य द्वैमातुरत्वं जन्मप्रभृतिरामवत् कौसल्यया संवर्धितत्वात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ त्वामेवेति ॥ मृगपतिं सुग्रीवम् । पूर्वजेन वालिना । अवरोपितं राज्यादिति शेषः ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ वयन्त्विति ॥ परिचर्य परिचर्यां कृत्वा । आस्महे तिष्ठाम इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥

तत इति ॥ पाणिनाविति नान्तत्वमार्षम् ॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥ स श्रुत्वेति॥ अत्यर्थं निष्प्रभ इति आत्मवद्रा मस्यापि दुःखहेतुश्रवणादिति भावः । यद्वा रामापेक्षया अत्यन्तनिष्प्रभः । रामः सीताविरहेण निष्प्रभोभूत् सुग्रीवस्तु तयोस्साहित्यादर्शनाद्रामक्लेशदर्शनाच्चात्यर्थं

ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ ॥ ऋश्यमूकस्य शैलस्य रम्यं देशमुपागतौ ॥ २७ ॥ स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः ॥ अवप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः ॥२८॥ ततः स शिखरे तस्मिन् वानरेन्द्रो व्यवस्थितः ॥ तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ॥ २९ ॥ तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात्प्रभू ॥ रूपलक्षणसंपन्नौकृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ ३० ॥ तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ ॥ पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ ॥ ॥३१॥ निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने ॥ तयोरन्योन्यसंलापाद्भृशं प्रीतिरजायत ॥ ३२ ॥ ततस्तौ प्रीतिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ ॥ परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ॥ ३३ ॥ ततः स सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ॥ स्त्रीहेतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तमुरुतेजसा ॥ ३४ ॥ ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ ३५ ॥ स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः ॥ तदासीन्निष्प्रभोत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् ॥ ३६ ॥ ततस्त्वद्गात्रशोभीनि रक्षसा ह्रियमाणया ॥ यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले ॥३७॥ तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः ॥ संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव ॥ ३८ ॥ तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च ॥ स्वनवन्त्यवकीर्णानि तस्मिन्विगतचेतसि ॥ ३९ ॥ तान्यङ्के दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तव ॥ तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम् ॥ ४० ॥ ॥ ॥

निष्प्रभोभूत् ॥३६॥३७॥ तानीत्यादि ॥ आनीय हरियूथपा इति पूर्वं सुग्रीवेणानयनमुक्तं तद्धरियूथपद्वारेत्यत्रोच्यते । गतिं रावणस्थानम्॥३८॥ तानीति ॥ दत्तानि सुग्रीवेणेति शेषः । मयैवोपहृतानि पूर्वं पतनकाल इति शेषः । इदानीं हरियूथपैरानीतत्वोक्तेः । स्वनवन्ति आकाशात्पतनकाले॥३९॥४०॥

॥४१॥शयितमिति ॥ शयितं मूर्छितम् ॥ ४२ ॥ तानीति ॥ सुग्रीवे संन्यवेदयत् सुग्रीवहस्ते न्यस्तवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥ स तवेति ॥ अग्निपर्वतो नाम मेरु-
शिखरवर्ती कश्चिद्गिरिः । उक्तं च भारते । अत्र माल्यवतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाट् सदा । नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभेति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

पश्यतस्तानि रुदतस्ताम्यतश्च पुनः पुनः ॥ प्रादीपयन्दाशरथेस्तानि शोकहुताशनम् ॥ ४१ ॥ शयितं च चिरं तेन दुःखार्तेन महात्मना ॥ मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः ॥ ४२ ॥ तानि दृष्ट्वा महाबाहुर्दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवेण न्यवेदयत् ॥ ४३ ॥ स तवादर्शनादार्ये राघवः परितप्यते ॥ महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४४ ॥ त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम् ॥ तापयन्ति महात्मानमग्न्यगारमिवाग्नयः ॥ ४५ ॥ तवादर्शनशोकेन राघवः प्रविचाल्यते ॥ महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४६ ॥ काननानि सुरम्याणि नदीः प्रस्रवणानि च ॥ चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे ॥ ४७ ॥ स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः ॥ समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ॥ ४८ ॥ सहितौ रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा ॥ समयं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं तथा ॥ ४९ ॥ ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां स हरीश्वरः ॥ किष्किन्धां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः ॥ ५० ॥ ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे ॥ सर्वर्क्षहरिसंघानां सुग्रीवमकरोत्पतिम् ॥ ५१ ॥ रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत ॥ हनुमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमिहागतम् ॥ ५२ ॥ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ननु वानराणां नराणां च कथमासोत्समागम इति वामदक्षिणहस्तवैषम्यमप्यविजानानां शाखायाश्शाखामाप्लुत्य जीवतां तिरश्चां वसिष्ठशिष्यतया निरतिशयाचारसंपन्नयोश्चक्रवर्तिपुत्रयोश्च कथं समागमो जात इति पृष्टं तस्य किमुत्तरमुक्तमित्यत्राह—रामसुग्रीवयोरिति ॥ रामसुग्रीवयोरैक्यमेवं समजायत । एवमिति प्रत्यक्षनिर्देशः । स्वानुजे विद्यमानेपि यथाहं सुग्रीवदूतोन्तःपुरकार्यसमाधानायागतः । तथा तयो-

रेक्यं मैत्री जातेत्यर्थः । यद्वा एवं समजायत अहमप्येवं दृष्टवान् । न योग्यतामवगच्छामीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ तत इति ॥ सुग्रीववचनातुराः सुग्रीवाज्ञाभीताः । सुग्रीववचनानुगा इति च पाठः ॥ ५५ ॥ अङ्गद इति ॥ त्रिभागबलसंवृतः तृतीयांशेन बलेन सैन्येन संवृत इत्यर्थः । वृत्तिविषये पु-

स्वराज्यं प्राप्य सुग्रीवः समानीय हरीश्वरान् ॥ त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान् ॥ ५३ ॥ आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसा ॥ अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥ ५४ ॥ ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनातुराः ॥ चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ ५५ ॥ अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान् वालिसुनुर्महाबलः ॥ प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ॥ ५६ ॥ तेषां नो विप्रणष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ॥ भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५७ ॥ ते वयं कार्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेण च ॥ भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ५८ ॥ विचित्य वनदुर्गाणि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं समुद्यताः ॥ ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान्वानरपुङ्गवान् ॥ भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेवयदङ्गदः ॥ ६० ॥ तव नाशं च वैदेहि वालिनश्च वधं तथा ॥ प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः ॥ ६१ ॥ तेषां नः स्वामिसंदेशान्निराशानां मुमूर्षताम् ॥ कार्यहेतोरिवायातः शकुनिर्वीर्यवान्महान ॥ ६२ ॥ गृध्रराजस्य सोदर्यः संपातिर्नाम गृध्रराट् ॥ श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३ ॥ यवीयान्केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः ॥ एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥

राणार्थत्वं संख्याशब्दस्येष्यते ॥ ५६ ॥ तेषामिति ॥ विप्रणष्टानां बिले अदर्शनं गतानाम् ॥ ५७ ॥ ते वयमिति ॥ कालस्य सुग्रीवकल्पितमासस्य । कपिराजस्य सुग्रीवात् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ परिदेवनकर्माह—तवेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ तेषामिति ॥ स्वामिसन्देशात् मासादूर्ध्वमनागतानां भयमित्येवंरूपात् । तेषां कार्यहेतोः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ॥ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ विन्ध्यादिति ॥ हृष्टाः उत्साहवन्तः तुष्टा आनन्दवन्तः ॥ ६८ ॥ अङ्गदप्रमुखा इति ॥ वेलोपान्तं वेला सिन्धुपूरः तस्योपान्तम् । वेलाम्बुधेस्तीरवृद्ध्योः कालमर्यादयोरपीति दर्पः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ तं मामिति ॥ रामकृतोद्योगं रामकृतोत्साहम् ॥ ७३ ॥ कुशलीति ॥ गुरोः ज्ये-

अङ्गदोकथयत्तस्य जनस्थाने महद्वधम् ॥ रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथातथम् ॥ ६५ ॥ जटायुषो वधं श्रु-
त्वा दुःखितः सोरुणात्मजः ॥ त्वां शशंस वरारोहे वसन्तीं रावणालये ॥ ६६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संपातेः प्रीति-
वर्धनम् ॥ अङ्गदप्रमुखास्तूर्णं ततः संप्रस्थिता वयम् ॥ ६७ ॥ विन्ध्यादुत्थाय संप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तरम् ॥ त्वद्द-
र्शनकृतोत्साहा हृष्टास्तुष्टाः प्लवङ्गमाः ॥ ६८ ॥ अङ्गदप्रमुखाः सर्वे वेलोपान्तमुपस्थिताः ॥ चिन्तां जग्मुः पुनर्भी-
तास्त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ॥ ६९ ॥ तथाहं हरिसैन्यस्य सागरं प्रेक्ष्य सीदतः ॥ व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लु-
तः ॥ ७० ॥ लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला ॥ रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकपरिप्लुता ॥ ७१ ॥ एतत्ते
सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते ॥ अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम् ॥ ७२ ॥ तं मां रामकृतोद्योगं त्वन्नि-
मित्तमिहागतम् ॥ सुग्रीवसचिवं देवि बुध्यस्व पवनात्मजम् ॥ ७३ ॥ कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥
गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणश्च सुलक्षणः ॥ ७४ ॥ तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः ॥ अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीव-
वचनादिह ॥ ७५ ॥ मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा ॥ दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा ॥ ७६ ॥ दि-
ष्ट्याहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् ॥ अपनेष्यामि संतापं तवाभिगमशंसनात् ॥ ७७ ॥ दिष्ट्या हि म-
म न व्यर्थं देवि सागरलङ्घनम् ॥ प्राप्स्याम्यहमिदं दिष्ट्या त्वद्दर्शनकृतं यशः ॥ ७८ ॥ राघवश्च महावीर्यः क्षि-
प्रं त्वामभिपत्स्यते ॥ समित्रबान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ७९ ॥ ष्ठस्य आराधने शुश्रूषणे रतः लक्ष्मणश्च कुशली

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ मयेयमिति ॥ विचयैषिणा अन्वेषणेच्छुना ॥ ७६ ॥ दिष्ट्येति ॥ तवाभिगमशंसनात् त्वत्समीपप्राप्तिकथनात् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

बुद्ध्यस्व पवनात्मजमिति पवनात्मजत्वमुक्तं तत्कथं वानरस्येत्यपेक्षायामाह–माल्यवानिति ॥ गच्छति अगच्छत् ॥ ८० ॥ स चेति ॥ सः गोकर्णं गतः । देवर्षिभिः तत्रत्यैः दिष्टः नियुक्तः । शम्बसादनं तीर्थोपद्रवकारिणमसुरम् शम्बसादनाख्यम् । उद्धरत् उदहरत् । देवर्षिप्रार्थनया अवधीदित्यर्थः ॥ ८१ ॥ तस्येति ॥ हरिणः हरेः केसरिणः क्षेत्रे पत्न्यां अञ्जनायां जातः पितुर्देशान्तरगमनकाले जातः । अनेनान्यक्षेत्रे कथमन्येनोत्पादनमिति शङ्का

माल्यवान्नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः ॥ ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः ॥ ८० ॥ स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः ॥ तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शम्बसादनमुद्धरत् ॥ ८१ ॥ तस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि ॥ हनुमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ ८२ ॥ विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया गुणाः ॥ अचिराद्राघवो देवि त्वामितो नयितानघे ॥ ८३ ॥ एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्षिता ॥ उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छति ॥ ८४ ॥ अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण च जानकी ॥ नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्मभ्यां मुमोचानन्दजं जलम् ॥ ८५ ॥ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ॥ अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ८६ ॥ हनुमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा ॥ अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ॥ ८७ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि ॥ किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम् ॥ ८८ ॥ हतेऽसुरे संयति शम्बसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् ॥ ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ॥ ८९ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

पराकृता ॥ ८२ ॥ विश्वासार्थमिति ॥ नयिता नेता ॥ ८३ ॥ एवमिति ॥ अवगच्छति अवागच्छत् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हनुमन्तमिति ॥ मन्यते अमन्यत ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ देवीनियुक्तार्थकरणे स्वस्य शक्तिरस्तीति द्योतयितुं स्वमाहात्म्यमाह–हत इति ॥ ततः असुरवधोपकारात् ॥ ८९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥

भूय इत्यादि ॥ १ ॥ इत्थं संदेशकथनादिना देवीं विश्वास्याभिज्ञानाङ्गुलीयकदानेन दृढं विश्वासयति—वानरोहमित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ गृहीत्वेति ॥ गृहीत्वा देशान्तरादागतं बन्धुं दृष्ट्वेव स्वयं गृहीतवती । प्रेक्षमाणा । वर्तमानार्थेन शानचा दत्तदृष्टिं न विचालितवतीत्युच्यते । सा पूर्वं रावणत्वेन शङ्कितवती भर्तुःकरविभूषणं पाणिग्रहणकाले हस्तस्पृष्टमाभरणं करविभूषणमित्यनेन भोगातिशयात् प्रणयकोपे प्रवृत्ते परस्परमालोकनभाषणादिविरहदशायां काङ्क्षिते भाषणे मानातिशयेन मौने कृते रामोङ्गुलीयकं भूमौ च्यावयति स्म । तदा व्याजेन च्युतमङ्गुलीयकमिति सीतयाभिहिते प्रणयको-

भूय एव महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ १ ॥ वानरोहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ॥ रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २ ॥ प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ ३ ॥ गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम् ॥ भर्तारमिव संप्राप्ता जानकी मुदिताभवत् ॥ ४ ॥ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ॥ अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ५ ॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तृसंदेशहर्षिता ॥ परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम् ॥ ॥ ६ ॥ विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम ॥ येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ ७ ॥ शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः ॥ विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥ ॥

पशैथिल्यात् परस्परसंश्लेषो भूयोप्यभूत् । एवं घटकभूतं करविभूषणं भर्तारमिव संप्राप्ता अङ्गुलीयकदर्शनात्तस्य कान्तस्य करं स्मृतवती तत्स्मृत्या बाहुं तत्स्मरणेन तद्विग्रहम् । एवं भावनाप्रकर्षेण तं पुरस्थितमिव मत्वा तमालिङ्गितवती । जननीबुद्ध्या मुनिस्सम्प्राप्तेवेत्याह जननीकृतभोगस्यावर्ण्यत्वात् । जानकी शोकहर्षाभ्यां क्लेष्टुमनर्हे कुले जाता । मुदिताभवत् इयमिदानीं मुदिता उदर्के किं भविष्यतीति न जान इत्याहर्षिः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ तत इति ॥ प्रियं कृत्वा संमानं कृत्वा ॥ ६ ॥ विक्रान्तस्त्वमिति ॥ विक्रान्तइत्यादिपदत्रयेण तद्व्युत्क्रमेण ज्ञानशक्तिबलान्युच्यते । इदं राक्षसपदमिति प्रज्ञोक्ता । त्वयैकेनेति सामर्थ्यम् । प्रधर्षितामिति विक्रमः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥

नहीति । प्राकृतं क्षुद्रम् । संभ्रमः व्यग्रता ॥९ ॥ अर्हस इति ॥ यद्यपीतिनिपातसमुदायो यस्मादित्यर्थे । अव्ययानामनेकार्थत्वात् ॥ १०॥ ११॥१२ ॥ अथ प्रणयरोषेण दूतसन्निधौ रामं गर्हते—कुशलीति ॥ काकुत्स्थः परपरिभवासहकुले जातः । अनेन परपरिभव एव परिहरणीयः न स्वीय इतिनियमोऽस्ति किम् । किंतु सागरमेखलां महीं दहति । अत्र काकुत्स्थः दहति किंतु न दहतीत्यर्थः । सागरमेखलामिति विशेषणेन द्रवद्रव्यस्यैकेन कठिनद्रव्यस्य चैकेन बाणेन भवितव्यम् किम् । सागरं सलिलमेव तैलं कृत्वा महीं दग्धुं समर्थो न किमित्यर्थः। यद्वा स्वपत्नीं वा सुरक्षितपरिधानाङ्करोतीति भावः। अना-

नहि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ॥ यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणान्नापि संभ्रमः ॥ ९ ॥ अर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् ॥ यद्यपि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥ प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो न ह्यपरीक्षितम् ॥ पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ११॥ दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसङ्गरः ॥ लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ १२ ॥ कुशली यदि काकुत्स्थः किन्नु सागरमेखलाम् ॥ महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १३ ॥ अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे ॥ ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः ॥ १४ ॥ कच्चिन्न व्यथितो रामः कच्चिन्न परितप्यते ॥ उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ कच्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति ॥ कच्चित्पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः॥ १६ ॥ द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते ॥ विजिगीषुः सुहृत्कच्चिन्मित्रेषु च परन्तपः ॥१७॥

दिक्कृतमर्यादा मही कथं दग्धुं शक्येत्यत्राह—युगान्तेति । मही मर्यादा तन्नयनरागपर्यन्तैवेति भावः । किं न सागरमेखलामित्यपि पाठः । काकुत्स्थः कुशली यदि तदा महीं किं न दहति । शक्तश्चेद्दहत्येव । न दहति अतो न शक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पक्षान्तरमाह—अथवेति॥१४॥कच्चिदिति ॥ न व्यथितः न कृशः । उत्तराणि कार्याणि मत्प्राप्तिसाधकानि कच्चित्कुरुते ॥ १५ ॥ कच्चिन्न दीन इति ॥ न दीनः कच्चित्संभ्रान्तः सन् कार्येषु न मुह्यति कच्चिदित्यन्वयः। पुरुषकार्याणि पुरुषेण कर्तव्यानि ॥१६ ॥ तान्येवाह—द्विविधमिति ॥ परन्तपो रामः मित्रेषु विषये सुहृत्सन् द्विविधं सामदानरूपमुपायमपि सेवते

कच्चित्। चकारेणामित्रास्समुच्चीयन्ते। अमित्रेषु विषये विजिगीषुस्सन् त्रिविधोपायं दानभेददण्डान् सेवते प्रयुङ्क्ते कच्चित्। सुहृत्सु कदाचिदपि भेददण्डौ न कार्यौ। शत्रुषु न सामेति भावः। योजनान्तरे विजिगीषुसुहृत्पदयोः प्रयोजनं मृग्यम् ॥ १७ ॥ कच्चिन्मित्राणीति ॥ अभिगम्यते लभ्यते। मित्रस्य कंचिदुपकारं कृत्वा स्वयमुपकारं मित्रादपेक्षते कच्चिदित्यर्थः। कल्याणमित्रः पुरस्कृतमित्र इत्यर्थः ॥ १८ ॥ कच्चिदाशास्तीति ॥ आशा-

कच्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ॥ कच्चित्कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥ १८ ॥ क-
च्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ॥ कच्चित्पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ कच्चिन्न वि-
गतस्नेहः प्रसादान्मयि राघवः ॥ कच्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति वानर ॥ २० ॥ सुखानामुचितो
नित्यमसुखानामनौचितः ॥ दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो न सीदति ॥ २१ ॥ कौसल्यायास्तथा
कच्चित्सुमित्रायास्तथैव च ॥ अभीक्ष्णं श्रूयते कच्चित्कुशलं भरतस्य च ॥ २२ ॥ मन्निमित्तेन मानार्हः
कच्चिच्छोकेन राघवः ॥ कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति ॥ २३ ॥ कच्चिदक्षौहिणीं भीमां
भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते ॥ २४ ॥ वानराधिपतिः श्रीमान्
सुग्रीवः कच्चिदेष्यति ॥ मत्कृते हरिभिर्वीरैर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ २५ ॥ कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रा-
नन्दवर्धनः ॥ अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान्विधमिष्यति ॥ २६ ॥ रौद्रेण कच्चिदस्त्रेण ज्वलता निहतं
रणे ॥ द्रक्षाम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् ॥ २७ ॥ ॥

स्ति आशास्ते। पुरुषकारं स्वबलम्। एकैकस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ सुखानामिति ॥ अनूचित इति दीर्घ आर्षः । उत्तरम् उत्कृष्टम्। ❋ रामानुजीयम् ❋ सुखानामिति ॥ अनुचित एवानौचितः। "प्रज्ञादिभ्यश्च" इति स्वार्थे अण्प्रत्ययः। उत्तरं दुःखम् उत्कृष्टं दुःखम् ॥ ॥२१॥२२॥ मन्निमित्तेनेति ॥ मन्निमित्तेन मया हेतुना। अन्यमनाः कार्यान्तरासक्तः॥२३॥कच्चिदक्षौहिणीमिति॥ध्वजिनीं सेनाम्॥२४॥२५॥२६॥२७॥

कच्चिन्न तदिति ॥ हेमशब्देन तद्वर्ण उच्यते । अभेदेन हेमवत्स्पृहणीयमित्यर्थः । मया विनेति जलक्षयस्थानम् । शोकदीनमित्यातपस्थानम् ॥ २८ ॥ धर्मोपदेशादिति ॥ धर्मोपदेशाद्धर्मोद्देशार्थम् धर्ममुद्दिश्येत्यर्थः। यद्वा धर्मव्याजाद्धेतोः राज्यत्यागाद्व्यथा नासीत् । अरण्यसञ्चाराद्भीर्नासीत् । मत्पादसञ्चाराच्छोको नासीत् । सः तादृशधैर्ययुक्तो रामो मद्विश्लेषेपि हृदये धैर्यं करोति कच्चित् ॥ २९ ॥ धैर्याकरणे हेतुमाह—न चास्येति ॥ प्रवृत्तिं मदानयनवार्ताम् । प्रणयरोषपक्षे किमेष पितृवचनपरिपालनाय वनं प्राप्तः न । किन्तु ममैव हिंसायै इति भावः।रामस्यैव दोषः न ममेति सीतयोक्ते वयमेव किं सम्यक् स्थितवन्तः रामविश्लेषानन्तरक्षणे न तनुस्त्यक्ता हीत्येवं हनुमदाशयं ज्ञात्वाह—नचास्येति ॥ रामस्य मात्रादयःअन्यो बन्धुश्च स्नेहाद्विशिष्टा न भवन्ति । लोके कस्यचिन्माता पिता भ्रातेत्येवं स्नेहो विसृत्वरो भवति । नचैवं रामस्य मात्रादिषु संभावितः । सर्वोपि मय्येकमार्गः कृतः । यावत्प्रि-

कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि ॥ मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन॥२८॥ धर्मोपदेशात्त्यजतश्च राज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातिम् ॥ नासीद्व्यथा यस्य न भीर्न शोकः कच्चिच्च धैर्यं हृदये करोति ॥२९॥ न चास्य माता न पिता च नान्यः स्नेहाद्विशिष्टोस्ति मया समो वा ॥ तावत्त्वहं दूत जिजीविषेयं यावत्प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३० ॥ इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा ॥ श्रोतुं पुनस्तस्य वचोभिरामं रामार्थयुक्तं विरराम रामा ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

यस्य प्रवृत्तिं शृणुयां शृणोमि तावज्जिजीविषेयं जीवेयम् । इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं जीवनमिहाभिधीयते । रामः न मांसं राघवो भुङ्क्ते इत्युक्तरीत्या भोजनम्, अनिद्रः सततं राम इति निद्रां च हित्वा समुद्रं बद्ध्वा समागच्छन् तापार्ते प्रपां गते तस्यां भिन्नपानीयपात्रायां सत्यामिव मयि नष्टायां न जीवेत् । अतस्तदागमनपर्यन्तं मयि जीवितव्यं परतन्त्रशरीरत्वात् । तदागमनानन्तरमपि यदि जीविष्यामि तदेत्थं वदेदिति भावः । एतावत्पर्यन्तं वानरेति संबोध्य संप्रति दूतेत्याह—रामविषयप्रणयरोषस्य दूतपर्यन्तं व्यापनात् । तेन प्रहितः खलु भवानपीति भावः । प्रणयरोषाभावपक्षेपि न चास्येति ॥ अस्य माता चास्मिन्स्नेहात् मत्तः न विशिष्टा मया न समा च । यथाहमस्मिन् स्निग्धा तथा नान्य इत्यर्थः । एतदेवोत्तरार्धेन समर्थयति—तावदिति ॥ ३० ॥ इतीवेति ॥ इतीव पूर्वं कतिपयानर्थान् विविच्योक्तवान् । संप्रति प्रणयधारासूक्ष्ममर्षीणामपदं

हि तत इतीवेत्याह—देवी। वल्लभाया व्यवहारो बहिष्ठानां न प्रतिभाति हि वचनं महार्थं न केवलं बहिष्ठानां देशिकानामस्माकमपीत्यर्थः। महार्थमित्युक्तेः। तं वानरेन्द्रम्। सुग्रीवस्य शेषत्वेभिषिक्तत्वेपि पारतन्त्र्ये हनुमानभिषिक्त इत्यर्थः। मधुरार्थं माधुर्येण मध्ये हनुमान्न वक्तुमारभतेति भावः। उक्त्वा स तदीयाश्च यथाभिवर्धन्ते तथोक्त्वा श्रोतुं पुनस्तस्य वचोभिरामं स्ववचनानुरूपोत्तरं श्रोतुं रामार्थयुक्तं रामप्रयोजनयुक्तम्। रामरूपाभिधेययुक्तम् वा। विरराम स्वयं चिरभाषणात्स्वामिन्यां भाषमाणायां मध्ये भृत्येनोक्त्ययोगाच्च तूष्णींभूतस्यावकाशप्रदानमकरोत्। रामा पारम्पर्य्यं

सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत्॥ ३२ ॥ न
त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललोचने॥ तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दरः॥ ३३ ॥ श्रुत्वैव
तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः॥ चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंकुलाम्॥ ३४ ॥ विष्टम्भयित्वा बाणौ-
घैरक्षोभ्यं वरुणालयम्॥ करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम्॥ ३५ ॥ तत्र यद्यन्तरा मृत्यु-
र्यदि देवाः सहासुराः॥ स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति॥ ३६ ॥ तवादर्शनजेनार्ये शो-
केन स परिप्लुतः॥ न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः॥ ३७ ॥ ॥ ॥

विना साक्षाद्वचःसौन्दर्यदर्शनं रामेण न लब्धं हीति मुनिः खिद्यति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ न त्वामिति ॥ रामः। न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणामित्यध्यवसायी कथं नागच्छेत्। कमललोचने। त्वन्नयनसौन्दर्यं दर्पणतलेपि किन्न दृष्टवती भवती। एतत्सौन्दर्यवर्ती कथं त्वां विना स तिष्ठेत्। तेन अनेन हेतुना। आशु त्वां नानयति। शचीं पुरन्दर इव। अनुह्लादहस्तगतां शचीमिन्द्रः कञ्चित्कालमविज्ञाय ज्ञानानन्तरं यथा आनीतवान् तथेति भावः ॥ ३३ ॥ श्रुत्वेति ॥ मह्यं मम। व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ३४ ॥ समुद्रं कथमतिक्रमिष्यतीत्यत्राह—विष्टम्भयित्वेति ॥ विष्टम्भयित्वा स्तब्धं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत्रेति ॥ स्थास्यन्ति प्रतिबन्धकतयेति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

गिरीणां स्वजीवनस्थानत्वात्तैः शपति-मलयेनेति ॥ दर्दुरो नाम मलयपरिसरवर्ती चन्दनप्रभवः कश्चित्पर्वतः ॥ ३८ ॥ यथेति ॥ तथा शप[illegible]णा-न्वयः ॥ ३९ ॥ क्षिप्रमिति ॥ नाकपृष्ठो नाम इन्द्रस्यासाधारणस्वर्गस्थानविशेषः ॥ ४० ॥ न मांसमिति ॥ दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पजागराः कृशतारतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दशेति ॥ दशावस्थास्वरतिरनेनोच्यते । मांसाद्यभोजनम् अरत्या ततः पूर्वं तद्भोजनोक्तेः । वन्यं वने भवं कन्द-मूलादिकं सुविहितं वानप्रस्थयोग्यत्वेन विहितम् । भक्तम् अन्नम् । पञ्चमं प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णसायंरूपेषु कालेषु पञ्चमकालिकं शरीरधारणमा-त्रोपयुक्तं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अथ मनःसङ्गावस्थामाह—नैवेति ॥ दंशास्तु वनमक्षिकाः तान् मशकांश्चेत्यनेन दंशमशकापरिज्ञानमुक्तम् । कीटस-

मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा मन्दरेण च ॥ दर्दुरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च ॥ ३८ ॥ यथा सुनयनं वल्गु बिम्बो-ष्ठं चारुकुण्डलम् ॥ मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ३९ ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गि-रौ ॥ शतक्रतुमिवासीनं नाकपृष्ठस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥ न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चापि मधु सेवते ॥ वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम् ॥ ४१ ॥ नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृपान् ॥ राघवोपनयेद्गात्रात्त्वद्गतेना-न्तरात्मना ॥४२॥ नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ॥ नान्यच्चिन्तयते किंचित्स तु कामवशं गतः ॥४३॥ अनिद्रः सततं रामः सुप्तोपि च नरोत्तमः ॥ सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन् प्रतिबुद्ध्यते ॥ ४४ ॥ ॥

रीसृपोक्त्या उपरिशरीरं चरतामनिवृत्तिरुच्यते । तत्र हेतुः त्वद्गतेनान्तरात्मना । परकायप्रविष्टस्य कथं त्यक्तशरीरविकृतिज्ञानम् तत्र स्थितः खलु तत्रत्यपीडां ज्ञास्यतीति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तथास्य जागरावस्थामाह—अनिद्र इति ॥ अनिद्रः सततं रामः निद्रया सर्वदा कालक्षेपार्होपि संततम-निद्रोभूत् । सुप्तोपि चेत्यनेन परगतार्थानुसंधानाभाव उच्यते । नरोत्तमः अभिमतविश्लेषे तथावस्थानमेव हि पुरुषोत्तमत्वस्य लक्षणमिति भावः । सीतेति । अप्राकृतसौन्दर्याद्यनुसंधानेन वासनावशाद्विलपति मधुरां वाणीम् । वासनावशाद्विलपत्यपिशब्दस्वभावाद्रसनाजलस्यन्दिनी भवतीत्य-र्थः । प्रतिबुध्यते क्लेशहीनदशाविगमात्पुनरपि बाधकोद्दीपनसंदर्शनेन बाधार्हः स्थित इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सा रामेति ॥ रामसद्भावातिशङ्कया कश्चिच्छोकः सीतायाः रामविरहेण कश्चिच्छोकः । तत्राद्यो हनुमदुक्त्या निवृत्तः द्वितीयस्तु वर्तत इत्याह–रामस्य शोकेन समानशोका तद्विरहकृतत्वेन तत्तुल्यशोका । अधिकशोकस्तु निवृत्त इति भावः । यद्वा रामसंकीर्तनेन वीतशोकापि नैव दंशान्न मशकानित्यादिश्रवणेन रामतुल्यशोका प्रकाशाप्रकाशशरन्मुखनिशेवाभूदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे

दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यद्वान्यत्सुमनोहरम् ॥ बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्तामभिभाषते ॥ ४५ ॥ स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ॥ दृढव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६ ॥ सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ॥ शरन्मुखे साम्बुदशेषचन्द्रा निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ४७ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

सीता तद्वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ हनूमन्तमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १ ॥ अमृतं विषसंसृष्टं त्वया वानरभाषितम् ॥ यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥ २ ॥ ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ॥ रज्ज्वेव पुरुषं बद्ध्वा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ३ ॥ विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां प्लवगोत्तम ॥ सौमित्रिं मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान् ॥ ४ ॥ शोकस्यास्य कदा पारं राघवोऽधिगमिष्यति ॥ प्लवमानः परिश्रान्तो हतनौः सागरे यथा ॥ ५ ॥ राक्षसानां वधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् ॥ लङ्कामुन्मूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ॥ ६ ॥ ॥

शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सीतेत्यादि ॥ १ ॥ अमृतमिति ॥ यच्च नान्यमना इत्यमृतत्वे हेतुः । यच्छोकपरायण इति विषसंसृष्टत्वे ॥ २ ॥ रामवियोगो न स्वबुद्धिकृत इत्याह–ऐश्वर्य इति ॥ कृतान्तः दैवम् ॥ ३ ॥ विधिरिति ॥ विधिः दैवम् । असंहार्यः अनिवार्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥

॥ ७ ॥ वर्तेत इति ॥ दशमो मासः दशममासान्तः ॥ ८ ॥ बिभीषणेनेति ॥ निर्यातनं प्रत्यर्पणम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ उत्साह इति ॥

स वाच्यः संत्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते ॥ अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७ ॥ वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गम ॥ रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८ ॥ बिभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति ॥ अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत्कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥ मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते ॥ रावणं मार्गते संख्ये मृत्युः कालवशं गतम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठा कन्याऽनला नाम बिभीषणसुता कपे ॥ तया ममेदमाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥ असंशयं हरिश्रेष्ठ क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः ॥ अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः ॥ १२ ॥ उत्साहः पौरुषं सत्त्वमानृशंस्यं कृतज्ञता ॥ विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे ॥ १३ ॥ चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः ॥ जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् ॥ १४ ॥ न स शक्यस्तुलयितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः ॥ अहं तस्य प्रभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा ॥ १५ ॥ शरजालांशुमाञ्छूरः कपे रामदिवाकरः ॥ शत्रुरक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति ॥ १६ ॥ इति संजल्पमानां तां रामार्थे शोककर्शिताम् ॥ अश्रुसम्पूर्णनयनामुवाच वचनं कपिः ॥ १७ ॥ कृत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ॥ चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंकुलाम् ॥ १८ ॥ अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव वरानने ॥ अस्माद्दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ॥ १९ ॥ त्वां तु पृष्ठगतां कृत्वा संतारिष्यामि सागरम् ॥ शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणाम् ॥ २० ॥ अहं प्रस्रवणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि ॥ प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं हुतमिवानलः ॥ २१ ॥ ॥ ॥

लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान् प्रयत्न उत्साहः । पौरुषं तादृक्कार्यकरणम् । सत्त्वं बलम् । आनृशंस्यम् अक्रूरत्वम् । कृतज्ञता उपकारज्ञत्वम् । विक्रमः शौर्यम् । प्रभावः शक्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ न स इति ॥ तुलयितुं चालयितुम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥

॥२२॥त्वद्दर्शनेति॥ नाकराजस्य मूर्धनि नाकपृष्ठसंज्ञस्य मूर्धनि। नगराजस्येति पाठे मेरोरित्यर्थः ॥२३॥ पृष्ठमिति॥ मा विकाङ्क्षस्व मोपेक्षिष्ठाः॥२४॥ कथयन्तीवेति ॥ चन्द्रेण कथयन्तीव चन्द्रेण भाषमाणेव तरेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मैथिली त्विति ॥ हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हर्षेण पुलकित-

द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा ॥ २२ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्र-मस्थं महाबलम् ॥ पुरन्दरमिवासीनं नाकराजस्य मूर्धनि ॥ २३ ॥ पृष्ठमारोह मे देवि मा विकाङ्क्षस्व शोभने ॥ योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २४ ॥ कथयन्तीव चन्द्रेण सूर्येण च महार्चिषा ॥ मत्पृष्ठमधिरुह्य त्वं तराकाशमहार्णवौ ॥ २५ ॥ न हि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोऽङ्गने ॥ अनुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ २६ ॥ यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयः ॥ यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायसम् ॥ २७ ॥ मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा वचनमद्भुतम् ॥ हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ २८ ॥ हनुमन् दूरमध्वानं कथं मां वोढु-मिच्छसि ॥ तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरियूथप ॥ २९ ॥ कथं वाल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि ॥ सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मे प्लवगर्षभ ॥ ३० ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ चिन्तयामास लक्ष्मीवान्नवं परिभवं कृतम् ॥ ३१ ॥ न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा ॥ तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥ ॥ ३२ ॥ इति संचिन्त्य हनुमांस्तदा प्लवगसत्तमः ॥ दर्शयामास वैदेह्याः स्वरूपमरिमर्दनः ॥ ३३ ॥ स तस्मात्पा-दपाद्धीमानाप्लुत्य प्लवगर्षभः ॥ ततो वर्धितुमारेभे सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

सर्वाङ्गी ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा। तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः॥ इति पाठः। अन्यथा पाठे वक्ष्यमाणेन विरोधस्स्यात् ॥ ३२ ॥ इति संचिन्त्येति ॥ स्वरूपं स्वस्य शरीरम् ॥ ३३ ॥ एतदेवाह—स तस्मादिति ॥ अयं श्लोको वर्धनार्थं वृक्षादव-रोहणं दर्शयति स्म। अनेन सोवतीर्य द्रुमादिति पूर्वं द्रुमाग्रात्सीतासमीपस्थशाखायामवतरणमुक्तम्। अत्र भूमावित्ति बोध्यम् ॥ ३४ ॥ ॥

मेरुमन्दरेति ॥ अग्रतो व्यवतस्थे । संभाषणाय वृक्षमूलगतो बभूवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदिति ॥ अवस्थाप्यतां निश्चलीक्रियताम् । विकाङ्क्षया उपेक्षया ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जानामीति ॥ संप्रधार्या विचारणीया ॥ ४२ ॥ स्वप्रापणे प्रधानं दोषं हृदि कृत्वा आपाततो दोषमाह—अयु-

मेरुमन्दरसंकाशो बभौ दीप्तानलप्रभः ॥ अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया वानरोत्तमः ॥ ३५ ॥ हरिः पर्वतसंकाशस्ताम्रवक्त्रो महाबलः ॥ वज्रदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ सपर्वतवनोद्देशां साट्टप्राकारतोरणाम् ॥ लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे ॥ ३७ ॥ तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि विकाङ्क्षया ॥ विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ३८ ॥ तं दृष्ट्वा भीमसंकाशमुवाच जनकात्मजा ॥ पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ॥ ३९ ॥ तव सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे ॥ वायोरिव गतिं चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम् ॥ ४० ॥ प्राकृतोन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुमर्हसि ॥ उदधेरप्रमेयस्य पारं वानरपुङ्गव ॥ ॥ ४१ ॥ जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम ॥ अवश्यं संप्रधार्याशु कार्यसिद्धिर्महात्मनः ॥ ४२ ॥ अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मम गन्तुं त्वयानघ ॥ वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव ॥ ४३ ॥ अहमाकाशमापन्ना ह्युपर्युपरि सागरम् ॥ प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयाद्वेगेन गच्छतः ॥ ४४ ॥ पतिता सागरे चाहं तिमिनक्रझषाकुले ॥ भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम् ॥ ४५ ॥ न च शक्ष्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुविनाशन ॥ कलत्रवति संदेहस्त्वय्यपि स्यादसंशयः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

क्तमिति ॥ ४३ ॥ अहमिति ॥ उपर्युपरि सागरमिति । "उपर्यध्यधसस्सामीप्ये" इति द्विवचनम् । धिगुपर्यादिष्विति द्वितीया ॥ ४४ ॥ पतितेति ॥ यादसां जलजन्तूनाम् ॥ ४५ ॥ न चेति ॥ कलत्रवति रक्ष्यवति त्वयि सन्देहः स्यात् । मयि रक्ष्यायां त्वयि विपत्संदेहः स्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति–ह्रियमाणामित्यादिना ॥ ४७ ॥ तैरिति ॥ त्वं तैः परिवृतो भवेः । कलत्रवान् रक्ष्यवान् त्वं संशयं प्राप्तश्च भवेरिति योजना ॥४८॥ सायुधा इति ॥ संयातुं सम्यग्योद्धुम् ॥ ४९ ॥ पूर्वश्लोकोक्तं समर्थयति–युद्ध्यमानस्येत्यादिना ॥५०॥ अथेति ॥ साम्पराये युद्धे ॥५१॥ अथवेति ॥

ह्रियमाणां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४७ ॥ तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर कलत्रवान् ॥ ४८ ॥ सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः ॥ कथं शक्ष्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम् ॥ ४९ ॥ युध्यमानस्य रक्षोभिस्तव तैः क्रूरकर्मभिः ॥ प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्ता कपिसत्तम ॥ ५० ॥ अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च ॥ कथंचित्साम्पराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम ॥ ५१ ॥ अथवा युध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते ॥ पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः ॥ ५२ ॥ मां वा हरेयुस्त्वद्धस्ताद्विशसेयुरथापि वा ॥ अव्यवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५३ ॥ अहं वापि विपद्येयं रक्षोभिरभितर्जिता ॥ त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५४ ॥ कामं त्वमसि पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥ राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्तैस्तु राक्षसैः ॥५५॥ अथवादाय रक्षांसि न्यसेयुः संवृते हि माम् ॥ यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवौ ॥ आरम्भस्तु मदर्थोऽयं ततस्तव निरर्थकः ॥५६॥ त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुणः ॥५७॥ मयि जीवितमायत्तं राघवस्य महात्मनः ॥ भ्रातॄणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥ ५८ ॥

विमुखस्य युद्धपरवशस्येत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अथवेति ॥ संवृते गूढप्रदेशे ॥ ५६ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अतो ममावस्थानं रामाय विज्ञाप्य तेन सहागमने मच्छ्रेयस्स्यादित्याह–त्वया हीति ॥ ५७ ॥ मयीति ॥ तव राजकुलस्य सुग्रीवराजकुलस्य ॥ ५८ ॥ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ यदहमिति ॥ अनीशा स्वयं किंचित्कर्तुमसमर्था । विनाथा विगतस्वामिका । विवशा विचेष्टा ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ श्रुता ज्ञात ॥ प्रथमहिशब्दो गुणप्रसिद्धौ । द्वितीयो निस्समत्वप्रसिद्धौ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ स इति ॥ हर्षितां हर्षमासादिताम् । उत्तरोत्तरहर्षवतीमित्यर्थः । अनया

तौ निराशौ मदर्थं तु शोकसंतापकर्शितौ ॥ सह सर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसंग्रहम् ॥ ५९ ॥ भर्तृभक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ॥ न स्पृशामि शरीरं तु पुंसो वानरपुङ्गव ॥ ६० ॥ यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य बलाद्गता ॥ अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ॥ ६१ ॥ यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा सबान्धवम् ॥ मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ६२ ॥ श्रुता हि दृष्टाश्च मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः ॥ न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि संयुगे ॥ ६३ ॥ समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्यविक्रमम् ॥ सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६४ ॥ सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम् ॥ सहेत को वानरमुख्य संयुगे युगान्तसूर्यप्रतिमं शरार्चिषम् ॥ ६५ ॥ स मे हरिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं पतिं सयूथपं क्षिप्रमिहोपपादय ॥ चिराय रामं प्रति शोककर्शितां कुरुष्व मां वानरमुख्य हर्षिताम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

॥ ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन हर्षितः ॥ सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १ ॥ युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने ॥ सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥ २ ॥ स्त्रीत्वं न तु समर्थं हि सागरं व्यतिवर्तितुम् ॥ मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३ ॥

भक्तिकया उपायान्तरं स्वरूपविरुद्धं भगवत्प्राप्तौ स एवोपाय इति दर्शितः ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरा० शृङ्गारति० सुन्द० सप्तत्रिं० सर्गः ॥ ३७ ॥ ततः स इत्यादि ॥ तच्छ्रुत्वा तेन वाक्येन हर्षितः वाक्यमुवाच ॥ १ ॥ युक्तरूपमिति ॥ युक्तरूपं युक्ततरमित्यर्थः । प्रशंसायां रूपप् । प्राशस्त्यं चात्र प्रकृत्यर्थवैशिष्ट्यम् । स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः । साध्वीनां पतिव्रतानाम् । विनयस्य वृत्तस्य ॥ २ ॥ स्त्रीत्वमिति ॥ विस्तीर्णं मामधिष्ठाय

शतयोजनमायतं सागरम् व्यतिवर्तितुं तर्तुं स्त्रीत्वं न समर्थं हि । स्त्री न समर्थेत्यर्थः । यद्वा सागरस्य शतयोजनम् आयतं विस्तीर्णं च मामधिष्ठाया-पि स्त्रीत्वम् व्यतिवर्तितुम् अपगन्तुं न समर्थं हि । सागरस्य शतयोजनं यावत्तावदायतम् तथा विस्तीर्णं च मामधितिष्ठन्त्या अपि तव स्त्रीत्वं भीरुत्वं नापगच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ श्रोष्यत इति ॥ त्वया चेष्टितम् उद्बन्धनादिकम् । भाषितं रावणं तृणीकृत्य फणितम् । मम प्रत्युत्तरत्वेन

द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते ॥ रामादन्यस्य नार्हामि संस्पर्शमिति जानकि ॥ ४ ॥ एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः ॥ का ह्यन्या त्वामृते देवि ब्रूयाद्वचनमीदृशम् ॥ ५ ॥ श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः ॥ चेष्टितं यत्त्वया देवि भाषितं मम चाग्रतः ॥ ६ ॥ कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया ॥ स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत्समुदीरितम् ॥ ७ ॥ लङ्कायाः दुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्वान्महोदधेः ॥ सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत्समुदीरितम् ॥ ८ ॥ इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुबन्धुना ॥ गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्यथैतदुदाहृतम् ॥ ९ ॥ यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमनिन्दिते ॥ अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि तत् ॥ १० ॥ एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा ॥ उवाच वचनं मन्दं बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ११ ॥ इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं तु मम प्रियम् ॥ शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पुरा ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कथितं च ॥ ६ ॥ कारणैरिति ॥ बहुभिः कारणैः बहुभिरुपायैः । स्नेहप्रस्कन्नमनसा स्नेहशिथिलमनसा ॥ ७ ॥ लङ्काया इति ॥ दुष्प्रवेशलङ्काप्रवेशे दुस्तरसागरतरणे च मम शक्तिरस्तीति ज्ञापयितुमेवमुक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ इच्छामीति ॥ रघुबन्धुना रघुवंश्येन । सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनास्समा इत्यमरः । रघुवंश्यानां बन्धुना तत्कीर्तिसम्पादकेनेत्यर्थः । समानेतुं संगमयितुम् । इच्छामि ऐच्छम् ॥ ९ ॥ यदीति ॥ १० ॥ एवमिति ॥ बाष्पप्रग्रथिताक्षरं बाष्पेण विग्रथिताक्षरम् । एकान्तवृत्तान्तस्मरणात् बाष्पः ॥ ११ ॥ इदमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ चित्रकूटस्य पादे चित्रकूटप-

र्यन्तपर्वते। मन्दाकिन्या अदूरे सिद्धैराश्रिते प्राज्यमूलफलोदके तस्मिन्देशे तापसाश्रमवासिन्याः तापसाश्रमे वसन्त्या मम इदं वक्ष्यमाणं श्रेष्ठमभिज्ञानं प्रियं प्रति त्वं ब्रूया इति योजना ॥ १२ ॥ १३ ॥ रामाय सीतया वक्तव्यं वचनं हनुमन्तं प्रत्युच्यते–तस्येत्यादि ॥ १४ ॥ तत इति ॥ मांससमायुक्तः मांसप्रतिलुब्धः। अयुक्तकुशलाभ्यां चेत्यत्र अयुक्तशब्दस्य तात्पर्यपरतया व्याख्यानात्। लोष्टं मृत्पिण्डम्। पर्यतुण्डयत्पर्यखण्डयत्। स्तनान्तर इति शेषः। "तुडि' तोडने "इत्ययं धातुश्चौरादिकः ॥ १५ ॥ दारयन्निति ॥ परिलीयते अन्तर्हितो भवति स्म। बलिभोजनः काकः॥१६॥

तापसाश्रमवासिन्या प्राज्यमूलफलोदके ॥ तास्मिन् सिद्धाश्रमे देशे मन्दाकिन्या ह्यदूरतः ॥ १३ ॥ तस्योपवनषण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु ॥ विहृत्य सलिलक्लिन्ना तवाङ्के समुपाविशम् ॥ १४ ॥ ततो मांससमायुक्तो वायसः पर्यतुण्डयत् ॥ तमहं लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १५ ॥ दारयन् स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते ॥ न चाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६ ॥ उत्कर्षन्त्यां च रशनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणि ॥ स्रस्यमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १७ ॥ त्वयापहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा ॥ भक्षगृध्नेन काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ ॥ १८ ॥ आसीनस्य च ते श्रान्ता पुनरुत्सङ्गमाविशम् ॥ क्रुध्यन्ती च प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसान्त्विता ॥ १९ ॥ बाष्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुषी परिमार्जती ॥ लक्षिताहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥ २० ॥ परिश्रमात्प्रसुप्ता च राघवाङ्केप्यहं चिरम् ॥ पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रजः ॥ स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् ॥ २१ ॥ ॥

उत्कर्षन्त्यामिति ॥ उत्कर्षन्त्यां च रशनां काकोत्सारणार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ त्वयेति ॥ भक्षगृध्नेन भक्षलोलुपेन। दारिता विदारिता। त्वामुपागता पुनरुत्सङ्गमाविशमित्येताभ्यां काकोत्सारणार्थमङ्कादुत्थानमनुधावनं च कृतम् देव्येत्यवगम्यते ॥ १८॥१९ ॥ बाष्पेति ॥ रामाङ्के केवलं स्थितास्मि। तदा काको मां किंचिददारयत्। तं दृष्ट्वा तत्पलायनार्थं स्वयमायासं कुर्वन्तीं तदशक्त्या रुदन्तीं मां रामः परिहासपूर्वकं सान्त्वितवानित्यर्थः। अनेन स्वरक्षणे स्वयं प्रवृत्तश्चेदीश्वर उपेक्षते स्वयमप्रवृत्तो स रक्षतीति द्योतितम् ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ वायसेन ततस्तेन बलवत् क्लिश्यमानया । स मया बोधितः श्रीमान्सुखसुप्तः परन्तपः ॥ स निखिललोकविदितनिरतिशयसौन्दर्यप्रसिद्धः । मया बोधितः । मयैवाहं हता स्वापकालिकश्रीविशेषानुभवात् । लोके कश्चित्संचारदशायां सुन्दर इव भाति शयने दुर्लक्षणादिभिर्दोषा दृश्यन्ते । न तथायम् । श्रीमान् स्वापकालिकश्रीरुच्यते । सुखसुप्तः तत्त्वानुगुणैव हि सुप्तिरपि । परन्तपः शयनमेव सकलशत्रुनिवर्तनक्षममित्यर्थः । सुप्तः श्रीमान् । लोके स्थानगमनशयनादिदशायाम् रूपवानिव लक्ष्यते कश्चित् । संशयने प्रकाशितप्रच्छन्नदोषतया जुगुप्सितो भवति ।

ततः सुप्तप्रबुद्धां मां रामस्याङ्कात्समुत्थिताम् ॥ वायसः सहसागम्य विददार स्तनान्तरे ॥ २२ ॥ पुनः पुनरथोत्पत्य विददार स मां भृशम् ॥ ततः समुक्षितो रामो मुक्तैः शोणितबिन्दुभिः ॥ २३ ॥ वायसेन ततस्तेन बलवत्क्लिश्यमानया ॥ स मया बोधितः श्रीमान्सुखसुप्तः परन्तपः ॥२४॥ स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयोस्तदा ॥ आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन्वाक्यमभाषत ॥ २५ ॥ केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनान्तरम् ॥ कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना॥२६॥वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समुदैक्षत॥नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ॥ २७ ॥ पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ॥ धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥२८॥ ततस्तस्मिन्महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ वायसे कृतवान् क्रूरां मतिं मतिमतां वरः ॥ २९ ॥ ॥

अयं तु शयनावस्थायामेव नीराजना कर्तव्या दृष्टिदोषपरिहारायेत्येवं स्थितः ॥ २४ ॥ स मामिति ॥ वितुन्नां दारिताम् ॥ २५ ॥ केनेति ॥ पञ्चवक्त्रेण व्यात्तमुखेन । "पचि, विस्तारे" इत्यस्मात्पचाद्यच् । कार्यातिशयद्योतनार्थम् वा पञ्चसंख्याकवक्त्रत्वोक्तिः । नागनासोरु नागहस्तोरु । कुपितपञ्चवक्त्रक्रीडासमं तव स्तनविदारणमिति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥ ननु वायसमात्रे किमर्थमस्त्रं मुक्तमित्याशङ्क्याह–पुत्रः किलेति ॥ इदं रक्षणानन्तरं तेनैवोक्तमिति ज्ञेयम् । किलेति प्रसिद्धौ । इन्द्रपुत्रत्वेन प्रसिद्धो जयन्त एव वायसरूपेणागत इत्याहुः । वायसरूपोन्यः पुत्र इत्यप्याहुः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥